

IFM Humán Erőforrás Háttér tanulmányok

2002/1.1.

A magyar társadalom felkészültsége az
Európai Unió csatlakozására

Budapest, 2003. március

Készült a Miniszterelnöki Hivatal NFT Hivatala megbízásából, az Integrációs és Fejlesztéspolitikai Munkacsoport Humán erőforrás-fejlesztési Albizottsága keretében.

Kutatásvezető : Tóth István György

Készítették: Kopasz Marianna tanár (International Business School)
Medgyesi Márton kutató (TÁRKI Rt.)
Sági Matild vezető kutató (TÁRKI Rt.)

Szerkesztette: Szivós Péter vezető kutató (TÁRKI Rt.)

TÁRKI Rt.
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
1518 Budapest, Pf. 71.
Tel.: 309-7676
Fax: 30-7666
E-mail: tarki@tarki.hu
Internet: www.tarki.hu

Tartalomjegyzék

Vezetői összefoglaló	4
Bevezetés	13
1. A piaci viszonyok dominánssá válása, foglalkozásszerkezeti átalakulások	14
1.1. A piac és a redisztribúció viszonya	14
1.2. A vállalkozások kialakulásának előzményei	15
1.3. Vállalkozások alakulása	17
1.3.1. Nagyvállalkozások és az új tőkés osztály	17
1.3.2. Kisvállalkozások	19
2. Gazdasági aktivitás és foglalkoztatás	23
2.1. A foglalkoztatás alakulása	24
2.2. A foglalkoztatás szektorok	25
2.3. A foglalkoztatottak nem, életkor és iskolai végzettség szerinti megoszlása	26
2.4. A gazdaságilag inaktívak	27
2.5. Gazdasági aktivitás és az uniós csatlakozás	29
3. Munkaerő-piaci flexibilitás	31
3.1. Munkaerő-piaci flexibilitás az EU tagállamaiban	31
3.2. Atipikus munkavégzési formák Magyarországon	34
3.3. Az atipikus munkavégzés és az uniós csatlakozás	40
4. Társadalmi egyenlőtlenségek alakulása	42
4.1. Iskolai végzettség és iskolai egyenlőtlenségek	42
4.2. A társadalmi egyenlőtlenségek egyéb dimenziói	43
5. Az Európai Unióhoz való csatlakozásnak a jövedelmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása	45
5.1. A jövedelmi egyenlőtlenségek és szegénység Magyarországon és az EU országokban	45
5.2. A háztartási jövedelmek egyenlőtlenségeinek és a szegénység alakulása Magyarországon a kilencvenes években	46
5.2.1. A jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásának meghatározói	46
5.2.2. A jövedelem-eloszlás aljának vizsgálata: a szegénység alakulása a kilencvenes években ..	49
5.3. Az Európai Unióhoz való csatlakozás hatása az egyenlőtlenségekre	54
5.3.1. Keresetek eloszlásának változása és a csatlakozás	55
5.4. A csatlakozás lehetséges hatásai egyes népességcsoportokra és szociálpolitikai következmények	62
5.4.1. Fiatal generációk	63
5.4.2. Értelmiségiek	64
5.4.3. Közalkalmazottak, köztisztviselők	65
5.4.4. A roma népesség	66
5.4.5. Elmaradott régiók lakónépessége	68
6. Összegzés (egy fontos szempont mentén)	70
Hivatkozások	73

Vezetői összefoglaló

Tanulmányunk egy a közelmúltban készített kutatás eredményeinek felhasználásával áttekinti egyrészt a rendszerváltást követő strukturális átalakulási folyamatokat, valamint a kilencvenes években lezajlott változásokat elemezve megpróbálja felvázolni, hogy az Európai Unió csatlakozást követően milyen társadalomszerkezeti változásokra számíthatunk. A társadalomszerkezeti változások kérdéskörét úgy vizsgáljuk, hogy az egyik fontos alakító tényezőt, a munkaerőpiacot kiemeljük, csakúgy, mint az egyik legfontosabb egyenlőtlenségi dimenziót, a jövedelmek egyenlőtlenségét. A társadalom csatlakozási felkészültségét így e három egymással szorosan összefüggő metszetben elemezzük.

A **társadalomszerkezet áttekintésekor** egyrészt röviden vizsgáljuk, hogy a rendszerváltást követően milyen strukturális átalakulási folyamatok zajlottak Magyarországon, másrészt a kilencvenes években lezajlott folyamatokat elemezve megpróbáljuk felvázolni, hogy az Európai Unió csatlakozást követően milyen változásokra számíthatunk. A tanulmányban a társadalomszerkezeti változások három fő aspektusát emeljük ki. Egyrészt elemezzük fogjuk a piaci viszonyok dominánssá válásának folyamatát és társadalomszerkezeti következményeit, a piac és a redisztribúció viszonyának alakulását a rendszerváltást követően. Másrészt a társadalmi egyenlőtlenségi viszonyok strukturális átalakulását vizsgáljuk meg. Tanulmányunk harmadik fejezetében pedig kiemelt figyelmet fordítunk a középosztályosodás folyamatára, a középosztály speciális jellemzőire az átalakuló társadalomban. Elemzésünk főbb megállapításai a következők:

A rendszerváltást követő strukturális átrendeződési folyamatnak leglényegesebb dimenziója a piaci viszonyok dominánssá válása a nem piaci szférával szemben. A rendszerváltást követő időszakban a redisztribúció és a piac viszonya oly módon változott, hogy a korábbi „kétharmad redisztribúció – egyharmad piac” részesedési arány megfordult, így közel ugyanazt a szintet érte el Magyarországon is, mint az európai jóléti társadalmakban. Az Európai Unió csatlakozást követően további lényeges elmozdulás már nem várható ezen a területen. Ennek során az a kérdés, hogy az állam mit enged át a piacnak, hogyan korlátozza saját újraelosztó szerepét, milyen módon és milyen mélységben határozza meg a gazdaság szereplőinek cselekvési terét.

A rendszerváltást követő évtizedben a régi, „kvázi” piaci szereplők köre jelentős mértékben kikristályosodott, letisztult. Azok többsége, akik nem tudtak váltani, kihullottak a piacról,

míg a megváltozott feltételekhez alkalmazkodni tudók és akarók jelentős piaci pozíciókat értek el. Ez a folyamat jól nyomon követhető a nagyvállalkozások kialakulásának és megszilárdulását elemezve éppúgy, mint a kisvállalkozások alakulásának és megszűnésének dinamikájában, valamint a tömeges másodállások, mellékfoglalkozások elsorvadásában.

Az Európai Unió csatlakozást követően már nem fog nehézséget jelenteni a piaci szereplők számára a tiszta piaci viszonyok közötti tevékenység, a verseny és a versenyszabályok elfogadása. Problémát jelenthet viszont az, hogy – a kelet-európai társadalomfejlődés sajátosságai miatt – ebben a régióban a kapcsolati tőkének továbbra is jelentős szerepe van a vállalkozások tevékenységében, a piaci pozíciók megszerzésében.

Az Európai Unió csatlakozást követően nem számíthatunk arra, hogy a nagyvállalkozások kialakulásának újabb hulláma söpörjön végig az országon. Ugyanakkor a nemzetközi nyitást követően, a nemzetközi verseny fokozódásával egy második szelekciós mechanizmus hatásaira számíthatunk a nagyvállalkozások körében. A hazai nagyvállalkozásoknak csak egy kis része lesz képes felvenni a versenyt a nagy multinacionális cégekkel. A többség vagy szorosabb kapcsolatot alakít ki erős multinacionális cégekkel, vagy visszaszorul a másodlagos, speciális hazai igényeket kielégítő piacra, vagy teljes mértékben kiszorulnak a piacról.

Az Európai Unió viszonyok között nagy verseny-előnyhöz jut az, aki a) képes a kapcsolati hálóját az Európai Unió egészére kiterjeszteni, illetve b) akik számára a kapcsolati tőke csak másodlagos jelentőségű, akik képesek arra, hogy a nemzetközi standardoknak megfelelően, tendereken keresztül nyerjenek el piaci részesedést.

Évente kb. 50.000 új kisvállalkozás alakul Magyarországon. Ezek fele „főállású” vállalkozás, másik fele „másodállású”. évente kb. kétszer annyi kisvállalkozás alakul, mint amennyi megszűnik. Míg a nagyvállalkozások megalakulása döntően a kilencvenes évek elejére-közepére tehető, s ezt követően jelentősen csökkent annak a valószínűsége, hogy valaki olyan vállalkozást indítson, ami rövid időn belül nagyvállalkozássá nővi ki magát, addig a kisvállalkozások számára a piaci viszonyok stabilizálódásával sem szűntek meg a lehetőségek. A kisvállalkozások megalakulását kevésbé befolyásolta a rendszerváltás konjunktúrájának egyszeri, vissza nem térő lehetősége, mint a nagyvállalkozásokét. A stabilizálódó viszonyok között kétszer annyi kisvállalkozás alakul, mint amennyi megszűnik. A következő években is arra számíthatunk tehát, hogy a kisvállalkozások száma lassan, de biztosan emelkedni fog.

A kezdeti időszakban valamelyest növelte a vállalkozás túlélési esélyeit az, ha a vállalkozó főállásúként foglalkozott a vállalkozással. Napjainkban a frissen alakult főállású vállalko-

zások körében a 20% körüli lemorzsolódási ráta, a frissen alakult másodállású vállalkozások pedig határozottan stabilnak mutatkoznak, ezek a főállású vállalkozásoknál lényegesen alacsonyabb valószínűséggel szűnnek meg.

A másodállású kisvállalkozások elsődleges célja nem elsősorban a piaci vállalkozás, hanem a rendkívül magas állami elvonás szorításából való kibújás. Az Európai Unió csatlakozás jelentős mértékben befolyásolhatja a kisvállalkozások, és különösen a másodállású kisvállalkozások alakulásának mértékét, illetve életképességét. Az Európai Unió jogszabályokkal ugyanis összeegyeztethetetlen az alkalmazotti viszony „számlaképességhez” való kötése. Ez ellentétben áll a munkavállalók érdekeivel, a foglalkoztatás biztonságához való jogukkal. Az Unió csatlakozást követően arra kell számítani, hogy erőteljes lesz a nyomás a felemás „számlaképes alkalmazotti” státusz megszüntetésére. Ez a másodállású vállalkozások nagy részének megszűnésével fog járni, illetve nem fognak létrejönni új másodállású vállalkozások. Következésképpen hosszú távon a kisvállalkozások évenkénti alakulásának feleződésével kell számolnunk, de valószínűleg e csökkent alakulási arány is stabilizálódni fog.

Mivel a „főállású” kisvállalkozások nagy része a szolgáltatási szektorban található, s a vállalkozó közvetlen (hazai) környezete alkotja a piacukat, főállású vállalkozások életképességét önmagában az Európai Unió csatlakozás, a csatlakozási folyamattal járó nyitás nem befolyásolja. Befolyásolja viszont a belföldi kereslet, azaz a lakosság fizetőképessége. Remélhetőleg az Európai unió csatlakozás hosszú távon a kereslet növekedésével jár együtt, így a főállású vállalkozók – az alakulások és megszűnések e fejezetben említett dinamikájával együtt – a középosztály stabil rétegét fogják alkotni.

A piaci viszonyok dominánssá válásával új egyenlőtlenségi dimenzió jelent meg: a piaci-nem piaci dichotómia, és ezzel együtt a piacképesség, mint egyenlőtlenség teremtő tényező. A „piacképes-nem piacképes” dimenziók mentén szétvált a piactudomány dominánssá válásával a társadalom.

A piaci és redisztributív dimenzió élesebb elkülönülése, valamint a „hazai” és „külföldi” (ezen belül speciálisan a multinacionális) piac dominanciájának eredményeként jelentős átstrukturálódási folyamat zajlott le Magyarországon, ami rövid időn belül jelentős intragenerációs mobilitást eredményezett. Erre a mobilitásra nem elsősorban a foglalkozásváltás volt a jellemző – bár a főállású vállalkozóvá válás a foglalkozási kategória módosulását is eredményezte. Sokkal inkább a redisztribúció-fejlett piac – fejletlen piac dimenziók mentén történt jelentős mozgás. A piactudományra való áttérés kezdeti szakaszában a „fehérgalléros” középosztály jelentős mértékben szegmentálódott e három dimenzió mentén.

Az egyenlőtlenségek növekedése az egyenlőtlenségek belső szerkezetének átalakulásával is együtt járt. A piacosodás, a munkaerőpiac érvényesülése folytán a jövedelmi egyenlőtlenségek egyre markánsabban kapcsolódnak az iskolai végzettséghez. A kilencvenes évek végére a foglalkoztatottak, és különösen a diplomások jövedelmében megmutatkozó különbségeket az iskolai végzettségen túlmenően egyre nagyobb mértékben befolyásolják az ágazati, területi és vállalati hatások. A végzettség, képzettség, a „potenciális termelékenység” növekedésével párhuzamosan nő a szektor jövedelemre vonatkozó hatása. Minél magasabb az iskolai végzettség, annál nagyobb a jövedelmi különbség a versenyszférában, és az állami/közalkalmazotti szektorban a megfelelő szakemberek jövedelme között.

Az ipari társadalmakban az iskolai végzettség egyre nagyobb mértékben befolyásolja a foglalkozási státust. Az iskolai végzettség egyenlőtlenségi viszonyokra gyakorolt hatása már a rendszerváltást megelőzően erős volt Magyarországon, s a piaci viszonyokra való áttérést követően még erőteljesebbé vált ez a hatás. Ugyanakkor hazai és nemzetközi kutatások egyaránt bizonyították, hogy hiába történtek a világon mindenütt komoly erőfeszítések arra, hogy a különböző családi háttérű gyerekek azonos eséllyel érjenek el magasabb iskolai végzettséget, a szülői háttér szerepe változatlanul alapvető a gyerekek iskolázottságában. Az iparosodás, az anyagi helyzet egyre kisebb jelentősége a továbbtanulási esélyekben, valamint az iskolai expanzió nem csökkentette a családi háttér iskolai végzettséget befolyásoló szerepét, csupán „egy szinttel feljebb” helyezte a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének szintjét a fejlett ipari társadalmakban s Magyarországon is. Ugyanakkor hazai és nemzetközi kutatások egyaránt bizonyították, hogy hiába történtek a világon mindenütt komoly erőfeszítések arra, hogy a különböző családi háttérű gyerekek azonos eséllyel érjenek el magasabb iskolai végzettséget, a szülői háttér szerepe változatlanul alapvető a gyerekek iskolázottságában. Az iparosodás, az anyagi helyzet egyre kisebb jelentősége a továbbtanulási esélyekben, valamint az iskolai expanzió nem csökkentette a családi háttér iskolai végzettséget befolyásoló szerepét, csupán „egy szinttel feljebb” helyezte a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének szintjét a fejlett ipari társadalmakban s Magyarországon is. Az Európai Unió csatlakozást követően tehát az iskolai egyenlőtlenség mértéke, és a családi háttér szerepe a jobb piaci pozíciót biztosító iskolázottságra erősödni fog. Ezen folyamatok ismeretében az iskolai esélyegyenlőség növelése csak úgy valósítható meg, ha az ebből a szempontból hátrányosabb helyzetű, kevésbé kedvező családi háttérrel rendelkező gyerekek továbbtanulását erőteljesen kormányzati programok támogatják.

A társadalmi változások erőteljesen hatnak a középosztály relatív pozíciójára, egy-egy jelentősebb társadalmi-gazdasági változást követően a középosztály helyzete válik leginkább bizonytalanabbá. A középosztályhoz tartozó egyének a társadalmi-gazdasági változások hatására lecsúszhatnak, vagy felemelkedhetnek, s összességében a középosztály, mint tipikus társadalmi csoport relatív helyzete is könnyen megingatható.

A középosztályon belül három nagyobb tipikus társadalmi csoportot különböztethetünk meg: 1) kis-, és közepes vállalkozók, 2) „piacképes” fehérgalléros alkalmazottak, jellemző módon a versenyszférában, 3) kevésbé piacképes, jellemzően a nem-versenyszférában dolgozó „fehérgalléros” alkalmazottak. E középosztály-rétegek helyzetének eddigi alakulását, és az Európai Unió csatlakozást követően várható alakulását eltérő módon befolyásolják társadalmi-gazdasági döntések, valamint a külső környezeti hatások.

A kis-, és közepes vállalkozók alkotják a középosztály leginkább sérülékeny, instabil rétegét. A gazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulása esetén, a fizetőképes kereslet csökkenésével párhuzamosan nagyon gyorsan és látványosan romolhat a kis-, és közepes vállalkozók helyzete, hirtelen lecsúszhatnak az alsó, leszakadó rétegbe. Ugyanakkor javuló gazdasági körülmények, a fizetőképes kereslet növekedése, kedvező gazdaságpolitikai feltételek esetén helyzetük jelentősen javulhat, a középosztály stabil csoportját alkothatják.

A vállalkozási szférában dolgozó fehérgalléros alkalmazottak a középosztály felső, leginkább stabil helyzetű rétegét képezik, és ez várhatóan az Európai Unió csatlakozást követően sem fog módosulni.

A nem versenyszférában dolgozó fehérgalléros alkalmazottak köztes helyzetet foglalnak el a középosztály másik két csoportja között. Munkaerő-piaci helyzetüket, és jövedelmi viszonyaikat tekintve lényegesen biztonságosabb helyzetű, stabilabb csoportját képezik a középosztálynak, mint a kis-, és középvállalkozók. Mivel alapvetően nem a piaci viszonyoktól, hanem a kormányzati döntésektől – és globálisan az ország gazdasági helyzetétől – függ a helyzetük, nem kell tartaniuk az alsó osztályba való lecsúszástól. Ugyanakkor nem számíthatnak arra sem, hogy hirtelen, kiugró mértékben javuljon a helyzetük. Az Európai Unió nyitása hosszú távon javítani fogja a helyzetüket. A folyamat dinamikája elsősorban a kormányzati döntések függvénye. A nem piaci szférában alkalmazott fehérgallérosok középosztályosodásának lassú tempója esetén az elégedetlen közalkalmazottak tömege erőteljesen befolyásolhatja negatív irányba a közhangulatot, jelentősebb munkavállalói érdekérvényesítési megmozdulásokra lehet számítani.

A **munkaerőpiac** részletes vizsgálatának célja, hogy az Európai Unió tagállamaival való összehasonlításban elemezze a magyarországi munkaerőpiacot, különös tekintettel a gazdasági aktivitás, a foglalkoztatás. Szándékunk nem csak az, hogy pillanatképet nyújtsunk, hanem hogy felvázoljuk a jelen állapothoz vezető utat, és arra is kísérletet teszünk, hogy előrevetítsük, Magyarország közelgő uniós csatlakozása milyen változásokat hozhat a fenti vonatkozásban.

A 90-es évek magyarországi munkaerőpiacát két – egymással összefüggő – tendencia jellemezte. A gazdasági átalakulással járó válság egyfelől a foglalkoztatottak számának drasztikus csökkenését hozta. A fejlett gazdaságokra nem jellemző másik, ezzel párhuzamos jelenség a gazdaságilag inaktívak számának emelkedése volt. Az 1998 óta kirajzolódó kedvező tendencia ellenére a munkavállalási korúaknak még mindig bő egyharmada maradt távol a munkaerőpiactól 2000-ben is. Az aktívak aránya Magyarországon kiemelkedően alacsony nemcsak Európa fejlettebb államaihoz viszonyítva, hanem még a közép- és kelet-európai országokhoz képest is.

A magyarországi foglalkoztatás szintje az Európai Unión belül legalacsonyabbnak számító görög, spanyol, vagy olasz adatokkal hasonló nagyságrendű, de alatta marad a csatlakozásra váró Csehországban és Szlovéniában regisztrált szintnek is. Ugyanakkor az inaktív népesség körében Magyarországon a foglalkoztatás növelésének komoly tartalékai vannak; a jelenleg inaktív státusúak jelentős része visszatérne a munkaerőpiacra, ha kínálkozna számára munkahely. Újrafoglalkoztatásuk elé akadályt gördít, hogy képzettségük, gyakorlatuk és munkavégzési habitusuk nagy valószínűséggel nem felel meg a megváltozott munkaerő-piaci igényeknek. A foglalkoztatás hazai szintjének növelését korlátozzák a foglalkoztatást terhelő adó- és járulékterhek – mind az EU kevésbé fejlett országaihoz, mind pedig a csatlakozásra váró országhoz képest – magas szintje.

A foglalkoztatottak számának a 90-es években bekövetkező drasztikus visszaesése együtt járt a foglalkoztatás szerkezeti átalakulásával. A legnagyobb létszámzsugorodást elszenvedő mezőgazdaság szerepének visszaszorulása várhatóan a jövőben is folytatódik. Az ipari keresők száma a drasztikus visszaesést követően stagnál, illetve a 90-es évtized vége óta enyhén növekedést mutat. A szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya a csatlakozásra váró kelet- és közép-európai országok között Magyarországon a legmagasabb, bár még mindig elmarad az

EU országok átlagától. A jövőben a szektor további bővülésére lehet számítani, ami valószínűleg az atipikus munkavégzés arányának emelkedését hozza magával.

A magyarországi bérszínvonal nemcsak az EU tagállamok átlagához képest marad el igen számottevő mértékben, hanem a csatlakozásra váró kelet-és közép-európai országok körében is alacsonynak számít. A béreknek az uniós szintre való felzárkózása tekintetében eltérő előrejelzések láttak napvilágot: míg Ferenczi (2000) a hazai béreknek a nyugati országok bérszintjeihez való közeledése mellett érvel, addig Gács és szerzőtársai szerint Magyarország 2005-ös uniós csatlakozás esetén még a kedvezőbb forgatókönyv alapján is mindössze 15 százalékpontot tudna behozni 2020-ig az EU átlaghoz képest (1997-es adatok szerint) fennálló 70 százalékos bérlemaradásából.

A munkaerőpiac flexibilitása fontos kérdés mind a munkanélküliség elleni küzdelem, mind pedig a gazdasági versenyképesség növelése szempontjából. A munkaerőpiac flexibilizálása az EU-ban az atipikus munkák (részmunkaidő, határozott idejű foglalkoztatás, szezonális munka, a munka önfoglalkoztatóknak történő kiszervezése) elterjedését hozta.

A rendszerváltást megelőzően szinte alig létező részmunkaidős munkavégzés aránya Magyarországon 2000-ben is jelentősen elmaradt az EU tagállamokhoz képest, sőt még a csatlakozásra váró országok táborához viszonyítva is. A részmunkaidős foglalkoztatás elterjedtsége a különböző felmérési eredmények szerint 2-3,9 százalékra tehető. Az EU tapasztalati azt mutatják, hogy közösségi szinten a foglalkoztatás utóbbi években bekövetkezett bővüléséhez majdnem egyenlő mértékben járultak hozzá a teljes és a részmunkaidő állások. A gazdasági aktivitás növeléséhez Magyarországon is nagymértékben hozzájárulhatna a részmunkaidős foglalkoztatás aktív eszközökkel történő ösztönzése, de legalábbis az azt jelenleg hátráltató tényezők megszüntetése.

A különböző felmérések eltérő adatokat szolgáltatnak a határozott idejű munkaviszony hazai elterjedtségéről. Ezek alapján az alkalmazásban állók mintegy 5-11 százalékát foglalkoztatják ilyen formában. A fennálló információs bizonytalanságot tetézi, hogy a határozott idejű munkaviszony és a szervezett gazdaságon belüli szezonális foglalkoztatás között valószínűleg jelentős az átfedés.

Magyarországon 2000-ben a regisztrált önfoglalkoztatók aránya a teljes foglalkoztatáson belül 14,6 százalék volt; az önállóak valós aránya azonban ennél minden bizonnyal magasabb, miután az adószámmal nem rendelkező mezőgazdasági önfoglalkoztatókat nem tartja számon a statisztika.

Az Európai Unióhoz való csatlakozásnak a **jövedelmi egyenlőtlenségekre** gyakorolt hatása tekintetében alapvető megállapításaink a következőkben összegezhetők:

Magyarországon a jövedelmi egyenlőtlenségek a nyolcvanas évek eleje óta növekvő tendenciát mutattak. A növekedés üteme felgyorsult a kilencvenes évek fordulóján, majd a kilencvenes évek közepe óta stabilnak látszik a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke.

A kilencvenes években a keresetek egyenlőtlenségének növekedésében a legmarkánsabb tényező az iskolai végzettség kereseti hozamának emelkedése volt. A kilencvenes évek elején a képzettség kereseti előnyének növekedése abból származott, hogy a gazdaság szerkezetének átalakulása során a foglalkoztatás visszaesése sokkal nagyobb mértékben érintette a kevésbé iskolázott munkaerőt, mint a képzeteket. A kilencvenes évek második felében már nagyrészt az állt a képzett munkaerő bérelőnyének növekedése mögött, hogy – jórészt a külföldi működőtőke-beáramlásnak köszönhetően -egyre fejlettebb termelési technológiák honosodtak meg és emiatt nőtt a fiatal és képzett munkaerő iránti kereslet.

Az EU-hoz való csatlakozás egyrészt az EU államok alkotta szabadkereskedelmi övezet-höz való csatlakozást jelenti. A kereskedelmi integráció eredményezhet kisebb mértékű strukturális átalakulásokat a magyar gazdaságban, de a kilencvenes évek elején végbement sokszerű és nagyarányú szerkezetváltás nem várható. Magyarország a csatlakozás küszöbére érve ugyanis már jelentős mértékben integrálódott az európai gazdaságba, az ipari termékek kereskedelme például gyakorlatilag vámmentessé vált. Ugyanakkor más szektorokban nem történt még meg a kereskedelem liberalizálása. Ilyen terület a mezőgazdaság és a szolgáltatások.

Magyarország gazdasági fejlődésére nagyon jelentős hatással volt a külföldi működőtőke – beáramlás. Az EU-csatlakozásnak a külföldi működőtőke szempontjából kedvező és kedvezőtlen hatásai is lesznek, önmagában a csatlakozástól nem várható nagyobb változás a működőtőke beruházások ütemében. Pozitíven hat a Magyarországra irányuló külföldi befektetésre, hogy a befektetésekkel kapcsolatos országhozadék a csatlakozással várhatóan csökken, ugyanakkor az adókedvezmények, a vámvisszatérítés és a vámszabad területek megszüntetése és hosszabb távon a bérköltségben meglévő különbségek csökkenése miatt valamelyest romlik a beruházások üzleti környezete.

Ugyanakkor minden bizonnyal folytatódni fog a gazdaság technológiai fejlettségének emelkedése, a vállalatok termelékenységének javulása. Hosszú távon a magyar vállalatok versenyképessége nem épülhet az alacsonyabb munkaerőköltségre, hiszen ebben a tekintetben az ázsiai országok előnye behozhatatlan. A nagyobb hozzáadott értékű termékek előállítására va-

ló specializálódás tovább emeli a keresletet a képzett munkaerő iránt. Ennek a kereseti egyenlőtlenségekre vonatkozó implikációi azonban a képzett munkaerő kínálatának alakulásától is függnnek.

A keresetek egyenlőtlensége szempontjából kérdéses, hogy a magyar bérmeghatározási rendszer az EU csatlakozás után közelíteni fog-e a kontinentális Európára jellemzőbb magasabb (ágazati) szintre kiterjedő alkukra épülő rendszerhez, vagy az angolszász országokra jellemző decentralizált bérmeghatározás szerepe marad döntő. Ez utóbbi rendszer nagyobb kereseti egyenlőtlenségeket, de kisebb mértékű munkanélküliséget implicál, ami összességében kedvező lehet a jövedelemegyenlőtlenségekre és a szegénység alakulására nézve.

A kilencvenes években kialakult egyenlőtlenségek másik jelentős aspektusa a regionális különbségek kiéleződése. A nyugat-magyarországi és a főváros környéki régió mind a munkanélküliség, mind a bérek színvonala tekintetében kedvezőbb helyzetben van pl. az északkeleti megyéknél. A működőtőke-beruházás várhatóan továbbra is a budapesti ill. nyugat-magyarországi régiókba fog koncentrálni, ami ezeknek a régióknak a gyorsabb növekedését valószínűsíti.

Az EU Strukturális Alapok által Magyarország régióinak jutó támogatások javítani fogják az elmaradottabb régiók jövedelmi pozícióját, de az elmaradottabb régiók valós felzárkózását, vagyis a fejlett régióknál gyorsabb ütemű növekedését az EU többi országában nem sikerült elérniük.

Az egyenlőtlenségek ugyancsak fontos és a kilencvenes évek során egyre fontosabbá váló dimenziója a roma népesség nagyon magas fokú szegénységi kockázata. A szocialista ipar összeomlásával az alacsony iskolázottságú cigány munkaerő jelentős része kiszorult a munkaerőpiacról. Ugyancsak nehezíti helyzetüket, hogy körükben magasabb a kistelepüléseken illetve a kedvezőtlen helyzetű régiókban lakók aránya. Mindezek mellett azonban a többségi társadalomban élő előítéletek és diszkriminatív magatartás is sújtja őket. Bár a kilencvenes években létrejött a kisebbségek védelmének új intézményrendszerem, és a cigányság helyzetének javítását is számos kormányzati program tűzte ki célul, ennek ellenére a roma népesség helyzete érdemben nem javult.

Bevezetés

Tanulmányunk egy a közelmúltban készített kutatás* eredményeinek felhasználásával áttekinti egyrészt a rendszerváltást követő strukturális átalakulási folyamatokat, valamint a kilencvenes években lezajlott változásokat elemezve megpróbálja felvázolni, hogy az Európai Unió csatlakozást követően milyen társadalomszerkezeti változásokra számíthatunk.

A tanulmányban a társadalomszerkezeti változások három fő aspektusát emeljük ki. Egyrészt elemezni fogjuk a piaci viszonyok dominánssá válásának folyamatát és társadalomszerkezeti következményeit, a piac és a redisztribúció viszonyának alakulását a rendszerváltást követően. Másrészt a társadalmi egyenlőtlenségi viszonyok strukturális átalakulását vizsgáljuk meg. Ezen belül kiemelten foglalkozunk a jövedelmi egyenlőtlenségek mértékének, és a jövedelmi egyenlőtlenségek belső szerkezetének átalakulási folyamatával. E fejezetben belül elemezzük, hogy mely tipikus társadalmi csoportok helyzete javult, illetve romlott lényegesen a rendszerváltást követően, s milyen jellemzőkkel írhatók le az Európai Unió csatlakozás valószínű „nyertesei” és „vesztesei”. Tanulmányunk harmadik fejezetében pedig kiemelt figyelmet fordítunk a középosztályosodás folyamatára, a középosztály speciális jellemzőire az átalakuló társadalomban. A speciális figyelemnek társadalompolitikai és strukturális okai is vannak. Társadalompolitikai szempontból azért van különös jelentősége a középosztályosodás folyamatának, mert az ipari társadalmakban e réteg politikai és gazdasági stabilizáló szerepet tölt be a társadalomban, a közhangulat egyik meghatározó tényezője jelenleg is, s az lesz az Európai Unió csatlakozást követően is. A strukturális viszonyok átalakulása szempontjából pedig azért kell külön figyelmet fordítanunk a középosztályra, mert ez az a réteg, amelynek helyzetére, és belső viszonyrendszerére a leginkább hatnak a társadalmi-gazdasági változások, s az egyes kormányzati döntések is ennek a rétegnek a viszonyrendszerére hatnak leginkább. Az átalakuló társadalmakban leginkább annak a rétegnek a csoportja sérülékeny és instabil, amelyre a fejlett társadalmakban a stabilitás jellemző.

---

* Jelen tanulmány Kopasz Marianna: Gazdasági aktivitás, munkaerő-piaci flexibilitás, migráció és az unós csatlakozás, Medgyesi Márton: Az Európai Unióhoz való csatlakozásnak a jövedelmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása, valamint Sági Matild: A társadalmi szerkezet változásai és az Európai Unió csatlakozás című tanulmányának felhasználásával készült. A tanulmányok a Gazdasági döntések hatásai a társadalmi szerkezetre középtávon, különös tekintettel az EU-csatlakozás folyamatára címet viselő kutatás keretében születtek (kutatásvezető: Szivós Péter).

1. A piaci viszonyok dominánssá válása, foglalkozásszerkezeti átalakulások

1.1. A piac és a redisztribúció viszonya

A rendszerváltást követő strukturális átrendeződési folyamatnak leglényegesebb dimenziója a piaci viszonyok dominánssá válása a nem piaci szférával szemben. A piacgazdaságra való áttérés nem egy előzmények nélküli, hirtelen fordulat volt Magyarországon, már 1968 után megkezdődött a piaci elemek beépülése a gazdasági rendszerbe. A nyolcvanas évek végére Magyarországon a redisztributív társadalomszerkezetnek és a piaci típusú társadalomszerkezetnek sajátos kettőssége alakult ki, amely a társadalomtudományi köztudatba „L-modell” (Kolosi 1987) illetve „kettős háromszög modell” (Szelényi 1987, 1988, 1990) néven vonult be. Ez azonban nem magyar sajátosság, ugyanez a kettősség jellemzi a modern kapitalizmust is. A piac és a redisztribúció kettőssége jól nyomon követhető az Európai Unió jóléti társadalmaiban. A rendszerváltás előtti, a rendszerváltás utáni, és az uniós csatlakozást követő magyar társadalom jellemzésekor tehát nem az a kérdés, hogy tisztán piaci, vagy tisztán nem-piaci erők érvényesülnek-e, hanem az, hogy milyen e két nagy társadalomszervező erő – a redisztribúció és a piac – egymáshoz viszonyított aránya, jelentőségük a társadalmi-gazdasági életben. A rendszerváltozást lényegében felfoghatjuk úgy, mint a két rendszerszervező mechanizmus közötti súlypont illetve arányeltolódást (Kolosi – Sági 1996, Kolosi 2000), s az Európai Unió csatlakozás további súlyponteltolódást eredményezhet – nem feltétlenül a piaci elemek javára. Ennek során az a kérdés, hogy az állam mit enged át a piacnak, hogyan korlátozza saját újraelosztó szerepét, milyen módon és milyen mélységben határozza meg a gazdaság szereplőinek cselekvési terét. Ezt a viszonyrendszert az érdekek, a különböző érdekcsoportok jelentősen befolyásolják. Elvben lehetőség van arra is, hogy a megerősödő civil szféra ellenőrzése kiterjedjen a redisztribúció és piac viszonyát meghatározó központi döntésekre, s ezek megvalósítására. Az Európai Unió szabályozás is módosító erőt jelenthet, de erre a csatlakozás után nem kell túlságosan számítani.

A rendszerváltást követő időszakban a redisztribúció és a piac viszonya oly módon változott, hogy a korábbi „kétharmad redisztribúció – egyharmad piac” részesedési arány megfordult, s a piac vált a domináns faktorrá. E változások üteme jól nyomon követhető az állami tulajdonú vállalatoknál, intézményeknél dolgozók megoszlásának csökkenésében: A kilencve-

nes évek közepére 40% körüli értéken állapodott meg a foglalkoztatottakon belül az állami szektorban dologozók aránya. A versenyszférán belül tehát (a közigazgatási és költségvetési szervek figyelmen kívül hagyásával) több mint kétharmadoszá vált a magángazdaság súlya, s ezzel *a redisztribúció és a piac aránya közel ugyanazt a szintet érte el Magyarországon is, mint az európai jóléti társadalmakban. Az Európai Unió csatlakozást követően tehát további lényeges elmozdulás már nem várható ezen a területen.*

1.2. A vállalkozások kialakulásának előzményei

A korai piaci folyamatok mind az állami vállalati szektorban, mind pedig az egyének második gazdasági aktivitásában jól nyomon követhetőek. Már a hetvenes-nyolcvanas években kezdetét vette az intézményi szerkezet módosulása. A gazdasági egységek ennek során egyre fokozódó mértékben váltak piaci szereplőkké, és ezzel egyidőben sajátos viszonylatrendszer alakul ki a gazdasági egységek között, valamint az állami vállalatok vezetői és a központi hatalom között. A vállalatok gazdasági önállóságának növekedésével a vezetői réteg súlya, döntéshozó szerepe is megnőtt, s gyakorlatilag eltűnt a vezetési szint és az iskolázottság, szakképzettség közti inkonzisztencia. Megnőtt a vezetői réteg belső differenciáltsága annak függvényében, hogy képzettségük, képességeik alapján kik voltak alkalmasak és kik alkalmatlanok az új szerepre. A politikai vezetők is egyre inkább érdekeltté váltak a gazdaságban. Kialakult egy olyan fiatal, képzett hatalmi csoport, amely a rendszerváltást követően jelentős szerepet játszott az új tőkés osztály formálódásában. (Kornai 1980, 1990, 1991, Kolosi 1987, Róbert 1986, Szalai 1990, Hankiss 1989a, 1989b, Kolosi és Róna-Tas 1992, Róna-Tas 1994, Róna-Tas és Böröcz 1997)

Az egyének szintjén a második gazdaság kialakulása jelentette a piaci folyamatok megjelenését a hetvenes évektől. Ez egyrészt valamelyest növelte az egyenlőtlenségeket, mivel a második gazdaságban való részvétel a „piacképesebb” egyének jövedelmének növekedésével járt, másrészt viszont ki is egyenlítette ezeket, mivel a redisztribúció által gerjesztett egyenlőtlenségeket „korrigálni” lehetett a második gazdaságban való részvétellel. A kiegyenlítő szerepet az is fokozta, hogy a második gazdaságban való részvétel tömeges méretű volt, a nyolcvanas évek elejére a magyar háztartások háromnegyede részt vett benne. (Gábor és Galasi 1981, Kolosi 1984, 1987, Gábor 1984, Galasi Péter – Sziráczy György 1985, Manchin és Szelényi 1987, Manchin – Szelényi 1987)

Ugyanakkor a korai piaci viszonyokat csak „kvázi-piaci” viszonyoknak tekinthetjük, sok esetben a jellemzői lényegesen eltértek a tiszta piaci viszonyoktól. Ez nyilvánvaló az állami vállalatok esetében, ahol a piac és a hatalom szereplői között – Kornai megfogalmazásával élve – kölcsönös függőség alakult ki. A második gazdaság sem egyszerűen a redisztributív gazdaság mellett, attól függetlenül jött létre, hanem éppen azzal szoros kapcsolatban, a második gazdaságnak nemcsak külső korlátja, de egyben lételeme is volt a redisztribúció. A második gazdaságbeli vállalkozási forma ráépült a redisztributív gazdaságra, az ezen hagyott réseket igyekezett kihasználni és betölteni, illetve ezzel szorosan együttműködött. A termelők függtek az aktuális politikai döntésektől, vállalkozásuk további sorsa – és saját sorsuk – nem volt hosszú távra kiszámítható. A piaci törekvések a redisztribúció állandó korlátjába ütköztek. A hasznot nem, vagy csak korlátozottan lehetett visszaforgatni a gazdaságba, nem lehetett tőkésíteni, így nem, vagy csak jogszabályok áthágásával lehetett terjeszkedni, bővíteni a vállalkozást.

A korai piaci viszonyok között megszerzett pozíciók, kapcsolatok, készségek, gyakorlatok, tőkék jó kiinduló alapot jelentettek a későbbi tőkés pozíciók megteremtéséhez, de csak akkor, ha a korábbi második gazdaságbeli aktivitás egy „polgári” – jogtisztelő, jogkövető, hosszú távra tervező – szemlélettel társult. Ha viszont a régi második gazdaságbeli szemléletmódot, értékeket és reflexeket próbálta valaki a tisztán piaci viszonyok között alkalmazni, akkor komoly problémákba ütközött a rendszerváltást követően. (Gábor R. 1992, Laki 1994, Sik 1994, Róna-Tas 1997, Kolosi 2000).

A rendszerváltást követő évtizedben a régi, „kvázi” piaci szereplők köre jelentős mértékben kikristályosodott, letisztult. Azok többsége, akik nem tudtak váltani, kihullottak a piacról, míg a megváltozott feltételekhez alkalmazkodni tudók és akarók jelentős piaci pozíciókat értek el. Ez a folyamat jól nyomon követhető a nagyvállalkozások kialakulásának és megszilárdulását elemezve éppúgy, mint a kisvállalkozások alakulásának és megszűnésének dinamikájában, valamint a tömeges másodállások, mellékfoglalkozások elsorvadásában. Ezeket a folyamatokat a későbbi fejezetekben részletesebben is elemezzük.

Az Európai Unió csatlakozást követően tehát már nem fog nehézséget jelenteni a piaci szereplők számára a tiszta piaci viszonyok közötti tevékenység, a verseny és a versenyszabályok elfogadása. Problémát jelenthet viszont az, hogy – a kelet-európai társadalomfejlődés fentebb említett sajátosságai miatt – ebben a régióban a kapcsolati tőkének továbbra is jelentős szerepe van a vállalkozások tevékenységében, a piaci pozíciók megszerzésében.

1.3. Vállalkozások alakulása

A piacgazdaságra való áttérés egyik leglátványosabb következménye a magánszektor térhódítása volt Magyarországon. A vállalkozások száma már a nyolcvanas évek végén emelkedni kezdett, s a dinamikus növekedés a kilencvenes évek közepéig tartott. Napjainkban több mint egymillió vállalkozás működik Magyarországon, többségükben kis-, és közepes vállalkozások, s a foglalkoztatottak közül minden tizedik önálló vállalkozó, vagy önfoglalkoztató.

A kialakuló vállalkozások körében három, rekrutációjában és társadalmi hatásában is lényegesen eltérő csoportot kell elkülöníteni: a nagyvállalkozásokat, a főállású kisvállalkozásokat és a mellékállású vállalkozásokat. Ezen túlmenően meg kell említeni a rendszerváltást követően hazánkban működő külföldi tulajdonú vállalkozásokat – kiemelten a multinacionális cégek magyar leányvállalatait, mivel ezeknek igen jelentős hatása van a társadalomszerkezetre, és különösen a jövedelmi egyenlőtlenségek átalakulására.

1.3.1. Nagyvállalkozások és az új tőkés osztály

A poszt-szocialista átmenet kezdeti szakaszára az általános tőkehiány volt a jellemző. A kilencvenes évek elején alig volt olyan hazai potenciális befektető, aki megfelelő anyagi tőkével rendelkezett volna ahhoz, hogy nagyobb önálló vállalatot hozzon létre, vagy pedig az állami vállalatokat készpénzért kivásárolja. Ugyanakkor a vállalkozások kialakulására, és az állami vállalatok privatizációjára szükség volt, ezért a tőkehiányos gazdaságban speciális technikák segítségével is lehetett vállalkozásokat létrehozni, illetve megvásárolni. A kilencvenes évek elején a rendszerváltásnak olyan speciális konjunkturális hatása következett be, amely körülmények között jelentősebb anyagi erők nélkül is megalakulhattak és megerősödtek a későbbi nagyvállalkozások.

Az új nagyvállalkozók alapvetően azok köréből kerültek ki, akik vagy az állami, vagy a piaci gazdasági életben jelentős szerepet játszottak már a rendszerváltás előtt. Ők voltak azok, akik leginkább ki tudták használni a rendszerváltás nyújtotta lehetőségeket. A politikai és gazdasági kapcsolatok önmagukban kevésbé segítették elő a sikeres vállalkozást, viszont más egyéb faktorok mellett, „kiegészítő elemként” úgy tűnik, jól funkcionáltak, funkcionálnak. Különösen nagy előnyt jelentett a nagyvállalkozóvá váláshoz a második gazdaságban való részvétel, a korai vállalkozás, valamint az állami vállalatoknál betöltött vezető gazdasági pozíció. A nagyvállalkozók a rendszerváltás körüli időszakban több szimbolikus tőkét investál-

tak későbbi gazdasági pozíciójuk megalapozásába. Az új tőkés osztályra a különböző szimbolikus tőkefajták (kulturális, pozicionális, kapcsolati tőkék) együttes jelenléte volt a jellemző, viszonylag kis mértékű anyagi tőke mellett. Ezek közül – a korábbi gazdaságban elfoglalt helyükön túlmenően – kulturális tőke játszott kiemelkedő szerepet. Habár a politikai kapcsolati tőke segítette a vállalkozásukat, többségük ezt másodlagos segítő tényezőként használta.

Az állami vállalatok privatizációja során nagyvállalati vezetők kvázi-tulajdonosként munkálkodhattak, saját maguk határozhatták meg a vállalat privatizációjának folyamatát és – bizonyos határok között – az árat is. Az állami vállalatok privatizációja tehát a megfelelő pozicionális és kapcsolati tőkét felértékelte a poszt-szocialista átalakulás kezdeti szakaszában, a nagyvállalatok menedzserei és a szoros kapcsolati hálójukhoz tartozó személyek egyértelműen előnyösebb helyzetben voltak, mint a kívülállók. (Kolosi – Sági 1997a, Szalai 1996, 1997, Róna-Tas és Böröcz 1997, Böröcz and Róna-Tas 1995, Sági 1994, 1995, Szelényi, Eyal and Towsley 1996, , Böröcz 1993, Kuczi 1996, Stark 1996)

A jelenlegi magyar nagytőkések alapvetően a nyolcvanas évek társadalmának kettős társadalmi tagozódásának gazdasági vezető rétegeiből kerültek ki. Vagy valamilyen állami tulajdonú vállalat gazdasági vezetői voltak korábban, vagy már a nyolcvanas években önálló vállalkozásokat indítottak, illetve részt vettek a második gazdaságban – vagy pedig mindkét motívum szerepet játszott a nagyvállalkozóvá válásukban. *E három nagy, tipikus vállalkozói csoport alkotja napjaink nagyvállalkozóinak háromnegyedét* (Kolosi – Sági 1997b).

A rendszerváltás speciális konjunkturális hatásait a kilencvenes évek közepéig lehetett hatékonyan kihasználni, ezt követően lezárult a „korlátlan lehetőségek” időszaka, a kilencvenes évek végére lezárult az új gazdasági elit kialakulásának folyamata.

Az Európai Unió csatlakozást követően nem számíthatunk arra, hogy a nagyvállalkozások kialakulásának újabb hulláma söpörjön végig az országon. Ugyanakkor a nemzetközi nyitást követően, a nemzetközi verseny fokozódásával egy második szelektációs mechanizmus hatásaira számíthatunk a nagyvállalkozások körében. A hazai nagyvállalkozásoknak csak egy kis része lesz képes felvenni a versenyt a nagy multinacionális cégekkel. A többség vagy szorosabb kapcsolatot alakít ki erős multinacionális cégekkel, vagy visszaszorul a másodlagos, speciális hazai igényeket kielégítő piacra, vagy teljes mértékben kiszorulnak a piacról.

Az Európai Unió viszonyok között nagy verseny-előnyhöz jut az, aki a) képes a kapcsolati hálóját az Európai Unió egészére kiterjeszteni, illetve b) akik számára a kapcsolati tőke csak másodlagos jelentőségű, akik képesek arra, hogy a nemzetközi standardoknak megfelelően,

tendereken keresztül nyerjenek el piaci részesedést. Nyilvánvaló, hogy erre azok lesznek leginkább alkalmasok, akiknek napjainkban is erős nemzetközi kapcsolatrendszerük van, az Uniós csatlakozást megelőzően is a nemzetközi piacon működnek.

1.3.2. Kisvállalkozások

Az állami nagyvállalatok privatizációján, valamint a multinacionális cégek magyarországi megjelenésén túlmenően a – kisebb tőkeigényű – kisvállalkozások tömege alakult már a gazdasági átalakulás kezdeti időszakában is. Már két évvel a politikai gátak felszakadása után is, 1992-ben az önálló vállalkozók aránya több mint 6% volt a foglalkoztatottakon belül, s ez a kilencvenes évek végére közel megduplázódott, meghaladta a tíz százalékot.

Miközben az elit szintjén a piac és a redisztribúció szétválása különösen erőteljesnek mutatkozott a rendszerváltást követő időszakban, a „kisemberek” – és még inkább a lecsúszó középrétegek – egyszerre alkalmazták korábbi második gazdaságibeli tapasztalataikat, és a tiszta piaci viszonyok által nyújtott új lehetőségeket a saját és családjuk „túlélése” érdekében. Gomba módra kezdtek szaporodni az egy-kétszemélyes vállalkozások, amelyek jelentős része másodállású vállalkozás.

Kisvállalkozások alakulásának és megszűnésének dinamikája

Adataink szerint (Sági 2002) a felnőtt magyar népesség kb. 12%-a vállalkozott valamikor élete során. A vállalkozások harmada megszűnt, kétharmada pedig jelenleg is létezik. A rendszerváltást követő években viszonylag egyenletes a kisvállalkozások indulásának aránya. A felnőtt népességet reprezentáló 8500 fős mintánkban évente kb. 50-60 kisvállalkozás alakul, ami azt jelenti, hogy évente kb. 50.000 új kisvállalkozás alakul Magyarországon. Ezek fele „főállású” vállalkozás, másik fele „másodállású”.

A vállalkozások megszűnésének éve szerint már nem mutatnak adataink egyenletes megszűlést. 1991-1993 között évente körülbelül négyszer annyi kisvállalkozás alakult, mint amennyi az adott évben megszűnt. 1994-ben és 1995-ben már nagyobb arányú a kisvállalkozások megszűnési rátája, az adott évben alakuló vállalkozások számához képest, s 1996-tól stabilizálódik az arány, hogy évente kb. kétszer annyi kisvállalkozás alakul, mint amennyi megszűnik. Addig tehát, amíg a nagyvállalkozások megalakulása döntően a kilencvenes évek elejére-közepére tehető, s ezt követően jelentősen csökkent annak a valószínűsége, hogy vala-

ki olyan vállalkozást indítson, ami rövid időn belül nagyvállalkozássá növi ki magát, addig a kisvállalkozások számára a piaci viszonyok stabilizálódásával sem szűntek meg a lehetőségek. A kisvállalkozások megalakulását kevésbé befolyásolta a rendszerváltás konjunktúrájának egyszeri, vissza nem térő lehetősége, mint a nagyvállalkozásokét. A stabilizálódó viszonyok között kétszer annyi kisvállalkozás alakul, mint amennyi megszűnik. A következő években is arra számíthatunk tehát, hogy a kisvállalkozások száma lassan, de biztosan emelkedni fog.

Az 1988 után alakult kisvállalkozásokat alapvetően fiatalok, és fiatal középkorúak alapítják. A rendszerváltást követően alakult vállalkozások harmadát nő alakítja, tehát az előző időszakhoz képest csökkent a nemek szerinti egyenlőtlenség. A magasabb iskolai végzettségűek nagyobb valószínűséggel alakítanak új kisvállalkozást, mint a képzetlenebbek. A településtípus nem befolyásolja a vállalkozás megalakításának valószínűségét. Ugyanakkor a nem, az életkor és az iskolai végzettség csak abban játszik szerepet, hogy valaki belefog-e a vállalkozásba, vagy sem, a megalapított vállalkozás sikerét viszont ezek a faktorok nem befolyásolják. Kevesebb nő illetve alacsonyképzettségű személy kezd ugyan vállalkozásba, viszont ha belekezdtek, akkor ugyanakkora valószínűséggel lesznek sikeresek, mint a férfiak, illetve a magasabb végzettségűek.

A rendszerváltást követően az egyéni vállalkozás a legnépszerűbb kezdő vállalkozási forma. Az egyéni vállalkozások sérülékenyebbek, mint a társas vállalkozások. Bármelyik évben is alakult meg egy egyéni vállalkozás, annak valószínűsége, hogy megszűnik, a társas kisvállalkozásokénál lényegesen magasabb.

A kezdeti időszakban a családi vállalkozások stabilabbnak mutatkoztak, mint az átlag. Az 1991 után alakult vállalkozások túlélési esélyeit viszont már nem befolyásolta az, hogy voltak-e alkalmazottjaik, vagy sem. Ugyanakkor az induláskori magasabb alaptőke már lényegesen javítja annak a valószínűségét, hogy a kisvállalkozás sikeres lesz.

Leginkább népszerűek a szolgáltatással foglalkozó kisvállalkozások, s ezek túlélési esélyei is jobbak a többiekénél. A mezőgazdasági vállalkozások ugyancsak stabilak. A nem építőiparral foglalkozó ipari vállalkozások a leginkább sérülékenyek.

A kilencvenes évek elején nem volt szoros piaci kapcsolat a kisvállalkozások, és a kisvállalkozó korábbi munkahelye között, a kilencvenes évek végére viszont újra fontossá váltak ezek a kapcsolatok. Stabil gazdasági viszonyok között tehát a nem lakossági szolgáltatásokat megcélzó kisvállalkozások tipikus formájának kell tekinteni a „szatellit-

megcélzó kisvállalkozások tipikus formájának kell tekinteni a „szatellit-vállalkozásokat”, illetve a „bújtatott alkalmazotti vállalkozásokat”.

Az 1988 után vállalkozásba fogók tehát jellemzően csak egyszer próbálkoznak, és ha vállalkozásuk nem bizonyult sikeresnek, más foglalkozási formát kerestek maguknak. Azok a kisvállalkozások, amelyek az első három évben nem szűnnek meg, nagy valószínűséggel hosszú távon is működőképesek lesznek. Napjainkban a frissen alakult főállású vállalkozások körében a 20% körüli lemorzsolódási ráta, a frissen alakult másodállású vállalkozások pedig határozottan stabilnak mutatkoznak, ezek a főállású vállalkozásoknál lényegesen alacsonyabb valószínűséggel szűnnek meg.

Az 1987 után kisvállalkozóvá vállalkozóvá váló, és napjainkban is vállalkozókra a „stabil változatlanosság” a jellemző. Többségük célja az önfoglalkoztatás, a vállalkozásuk nem nő lényegesen, s szinte kizárt, hogy kisvállalkozóból nagyvállalkozóvá váljanak.

A rendszerváltás strukturális hatásával kapcsolatos korábbi tanulmányok (Kolosi és Sági 1996, Kolosi, Bedekovics és Szivós 1998, Kolosi 2000) rámutattak, hogy a nagy társadalomszerkezeti változások a kilencvenes évek közepére lezajlottak, 1995 táján „az ajtók záródtak”. Ezt követően lényegi strukturális változásokra már nem kell számítani, a kilencvenes évek végétől az újonnan kialakult strukturális viszonyok „finom hangolása” kezdődött el Magyarországon. Elemzésünk során rámutatunk, hogy a kisvállalkozások túlélési esélyeinek szempontjából is befejeződött a nagy átrendeződés időszaka, a kilencvenes évek végére kialakult a kisvállalkozások alakulásának és megszűnésének egy olyan dinamikus egyensúlya, amelynek során évente gyakorlatilag változatlan arányban szűnnek meg kisvállalkozások, illetve alakulnak új kis-, és középvállalkozások.

Másodállású kisvállalkozások

A másodállású kisvállalkozások elsődleges célja nem elsősorban a piaci vállalkozás, hanem a rendkívül magas állami elvonás szorításából való kibújás. Ez ugyanis az egyetlen legális lehetőség arra, hogy a költségeket – gyakran nemcsak a munkával, de az egyszerű létfenntartással is járó költségeket is – legálisan kivonják az adózás kötelessége alól. Egyre többször előfordul az is, hogy bizonyos magáncégek elvárják az alkalmazottaiktól, hogy „számlaképek” legyenek, s fizetésük egy részét, vagy teljes fizetésüket a – gyakorlati státuszát tekintve alkalmazott – munkavállalónak vállalkozási szerződés keretén belül folyósítsák. Ezzel magyarázható az, hogy miközben a „főfoglalkozású” vállalkozók aránya a nyolcvanas évek óta fo-

lyamatosan emelkedve 1995-re elérte a tíz százalékot, s közel ugyanennyi másodállásos vállalkozás, illetve betéti társaság is életre kelt a kilencvenes évek elején.

Ugyanakkor az Európai Unió csatlakozás jelentős mértékben befolyásolhatja a kisvállalkozások, és különösen a másodállású kisvállalkozások alakulásának mértékét, illetve életképességét. Az Európai Unió jogszabályokkal ugyanis összeegyeztethetetlen az alkalmazotti viszony „számlaképességhez” való kötése. Ez ellentétben áll a munkavállalók érdekeivel, a foglalkoztatás biztonságához való jogukkal. Az Unió csatlakozást követően arra kell számítani, hogy erőteljes lesz a nyomás a felemás „számlaképes alkalmazotti” státusz megszüntetésére. Ez a másodállású vállalkozások nagy részének megszűnésével fog járni, illetve nem fognak létrejönni új másodállású vállalkozások. Következésképpen hosszú távon a kisvállalkozások évenkénti alakulásának feleződésével kell számolnunk, de valószínűleg e csökkent alakulási arány is stabilizálódni fog.

Mivel a „főállású” kisvállalkozások nagy része a szolgáltatási szektorban található, s a vállalkozó közvetlen (hazai) környezete alkotja a piacukat, főállású vállalkozások életképességét önmagában az Európai Unió csatlakozás, a csatlakozási folyamattal járó nyitás nem befolyásolja. Befolyásolja viszont a belföldi kereslet, azaz a lakosság fizetőképessége. Remélhetőleg az Európai unió csatlakozás hosszú távon a kereslet növekedésével jár együtt, így a főállású vállalkozók – az alakulások és megszűnések e fejezetben említett dinamikájával együtt – a középosztály stabil rétegét fogják alkotni.

2. Gazdasági aktivitás és foglalkoztatás

A 90-es évek magyarországi munkaerőpiacát két – egymással összefüggő – tendencia jellemezte. Közismert egyfelől, hogy a gazdasági átalakulással járó válság a foglalkoztatottak számának drasztikus csökkenését hozta. (Bár megjegyzendő, hogy a foglalkoztatás lassú csökkenésének jelei már korábban, a 80-as évek elején észlelhetők voltak.) A tömeges elbocsátások következtében a regisztrált munkanélküliek száma 1993-ban tetőzött, elérve a 705 ezer főt. Ezt követően az állástalanok száma lassan, de folyamatosan mérséklődött. A fejlett gazdaságokra nem jellemző – ám a kelet-európai átalakuló országokban egyáltalán nem szokatlan –, másik, ezzel párhuzamos jelenség a gazdaságilag inaktívak számának emelkedése volt. A 80-as években a munkavállalási korú népességnek majdnem 79 százaléka aktív volt. A transzformációs válság során azonban a munkavállalók nagy számban vonultak ki a munkaerőpiacról különböző csatornákon keresztül. E folyamatok azt eredményezték, hogy bár 1993 után a munkanélküliség évről évre enyhült, a foglalkoztatás csökkenése még sokáig eltartott. 1998 volt az első olyan év, amikor a gazdasági aktivitás nőtt, noha ennek mértéke akkor még alig volt észrevehető. A tendencia azóta folytatódni látszik, de a munkavállalási korúaknak¹ még mindig bő egyharmada maradt távol a munkaerőpiactól 2000-ben is.

A népesség gazdasági aktivitásának jellemzéséhez a továbbiakban a KSH Munkaerő-felmérésének (a továbbiakban MEF) adatait vesszük alapul. Miután ez a gazdasági aktivitás méréséhez vetítési alapként a 15-64 éves népességet használja, nem pedig a magyarországi nyugdíjkorhatárt, lehetőség nyílik a nemzetközi összehasonlításra is. A gazdaságilag aktívak aránya az EU-ban a 15-64 éves korú népesség 69 százaléka volt 2000-ben. Ez a ráta alatta marad az Egyesült Államok és Japán adatai mögött, noha a különbség szűkül. Ismeretes, hogy a magyar népesség gazdasági aktivitása kirívóan alacsony: 2000-ben a 15-64 éves korúak mindössze 59,9 százaléka volt aktív. Ez a ráta nem csak a fejlettebb országokhoz képest alacsony, hanem a közép- és kelet-európai országok adataihoz mérten is.

---

¹ A Magyarországon érvényes szabályok szerinti munkavállalási korúakról van szó.

2.1. A foglalkoztatás alakulása

A foglalkoztatottság mértékének kifejezésére Magyarországon háromféle mutatót is számítanak. A nemzetközi összehasonlítás céljából készülő MEF-ekben a KSH a 15-74 éves népességet tekinti potenciális munkaerőforrásnak. Ebből a halmazból emelik ki a 15-64 évesekre vonatkozó adatokat. Ezen kívül rendszeresen számítják a hazai jogszabályok szerinti munkavállalási korú népességre vetített foglalkoztatási rátát is.

Magyarországon a hazai jogszabályokat figyelembe véve a munkaképes korúak aránya 60,5 százalék volt 2000-ben. A KSH MEF adatai szerint a 15-64 éves népesség 56,4 százaléka, azaz 3,85 millió fő volt foglalkoztatott. Ez meglehetősen alacsony szám az EU átlagával (63,3%) összevetve. Az EU-ban a foglalkoztatás szintje a 90-es évek közepe óta lassú, de folyamatos emelkedést mutat. Az unión belül vannak olyan országok, ahol a foglalkoztatottság szintje meghaladja a 70 százalékot is, például Dániában, Hollandiában, Svédországban és az Egyesült Királyságban. A magyarországi foglalkoztatás szintje a legalacsonyabbnak számító görög, spanyol, vagy olasz adatokkal hasonló nagyságrendű. Érdekes módon Portugália (68,3%) e tekintetben kilóg a sorból; a kevésbé fejlett tagországok közül egyedül ott közelíti meg a 70 százalékot a foglalkoztatottak aránya. A kelet-közép-európai országok csoportjában a 90-es évek gazdasági válságát követő kilábalás ellenére is csökkenő mértékű a foglalkoztatás. A keresők aránya 2000-ben még mindig esett, noha már csak csekély (1,4%-os) mértékben. A 2000. évi adatok alapján a csatlakozásra váró kelet- és közép-európai országok sorában Csehországban (64,9%) és Szlovéniában (62,7%) is lényegesen magasabb a foglalkoztatás szintje a magyarországinál.

A foglalkoztatás szintjének megállapításánál ugyanakkor tekintettel kell lenni arra is, hogy Magyarországon számottevő a nem regisztrált munkavégzők száma. Egyes becslések szerint a nem regisztrált munkavégzők száma az 1 milliót is elérheti. Közülük ugyan a többség a regisztrált gazdaságban is foglalkoztatott. A mezőgazdaságból élők között – a KSH 1996-os mikrocenzusa szerint – mintegy 355 ezer inaktívként nyilvántartott van, aki évente legalább 90 napot dolgozik, többnyire a családi gazdaságban, s ily módon az ILO definíciója szerint valójában foglalkoztatott (Laky 2001a). A hivatalos foglalkoztatási statisztikát így néhány százezer fővel felfelé kell korrigálni ahhoz, hogy valós képet kaphassunk a foglalkoztatási helyzetről.

2.2. A foglalkoztatás szektorok

A foglalkoztatottak számának a 90-es években bekövetkező drasztikus visszaesése együtt járt a foglalkoztatás szerkezeti átalakulásával Magyarországon és a régió többi országában is. A legnagyobb létszámcsökkenés a mezőgazdaságban zajlott le, ahol a foglalkoztatottak száma 41,3 százalékkal esett vissza 1990 és 1993 között. A mezőgazdaságban dolgozók létszámának fokozatos csökkenése már évtizedekkel korábban elkezdődött, s a 90-es évek eleji drasztikus visszaesést követően – ugyan lassú ütemben, de – még ma is folytatódik. 2000-ben a keresőknek már csak 6,5 százalékát foglalkoztatták a mezőgazdaságban. A hivatalos statisztikai adatokon kívül ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a nem regisztrált munkavégzők között magas a mezőgazdaságból élők aránya. A mezőgazdasági foglalkoztatás súlya tekintetében Magyarország a csatlakozásra váró kelet-közép-európai országok sorában nem áll kedvezőtlen helyen. Az EU országok 4,4 százalékos átlagához képest viszont kevésbé mondható el ugyanez. Azt is hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy az unión belül elég nagy a szórás. Míg az Egyesült Királyságban az összes foglalkoztatott 1,5 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, addig a kevésbé fejlett Görögországban 18,7 százalék.

Az iparban foglalkoztatottak létszáma a mezőgazdasági keresőkhöz képest kisebb, de még így is számottevő mértékben (23,6 %-kal) esett a transzformációs válság éveiben. Az ipari keresők száma azóta stagnál, illetve a 90-es évtized vége óta enyhe növekedést mutat. 2000-ben az ipar és az építőipar együttvéve a munkavállalók 33,8 százalékát foglalkoztatta. Ez az arány meghaladja az EU tagországok 26,9 százalékos átlagát. Azt is megjegyezzük, hogy az unión belül az ipari foglalkoztatás a 90-es évtizedben mindvégig lassú, de folyamatos csökkenést mutatott. Szemben ezzel Magyarországon az évtized utolsó éveiben enyhe emelkedés tapasztalható az ipari foglalkoztatás arányában, ami leginkább az építőipari foglalkoztatás bővülésének köszönhető.

A szolgáltató szektor volt az egyetlen, amely nem szenvedett el számottevő létszámzsugorodást a 90-es évek elején. Jóllehet az évtized közepén ott is voltak jelentősebb létszámleépítések. 2000-ben a keresők 59,8 százalékának adott munkát ez a szektor. A szolgáltató szektorban foglalkoztatottak arányát szokás a gazdasági fejlettség mércéjeként tekinteni. A csatlakozásra váró kelet- és közép-európai országok között Magyarországon foglalkoztatják a munkaerő legnagyobb hányadát a szolgáltatásban. Az EU országok átlagától (68,8%) ugyan elmarad a hazai adat, de a kevésbé fejlett tagállamokkal (Görögország, Portugália) összevetve nem mondható kedvezőtlennek. A magyarországi helyzet értékelésekor érdemes azonban két do-

logra felhívni a figyelmet. Egyfelől, a szolgáltató szektorban munkát végzők arányának a 90-es évtized folyamán észlelhető növekedése Magyarországon nem ugyanarra az okra vezethető vissza, mint a legfejlettebb gazdaságokban. Az ágazatban dolgozók arányának emelkedését nem elsődlegesen az életszínvonal általános emelkedése és a szolgáltatások iránti kereslet fel-futása eredményezte, hanem a gazdaság másik két fő szektorában foglalkoztatottak létszámában bekövetkező drasztikus visszaesés. Másfelől, noha hasonlóan az EU országaihoz, Magyarországon is a szolgáltató szektorban jön létre a legtöbb munkahely, hozzá kell tennünk, hogy a szolgáltatásban a munkahelyek több mint harmada az állami költségvetésből finanszírozott ágazatokhoz (igazgatás, egészségügy, oktatás) tartozik (Laky 1998; 2000).

2.3. A foglalkoztatottak nem, életkor és iskolai végzettség szerinti megoszlása

Jóllehet a munkaképes korú népességen belül Magyarországon a nők vannak többségben, a foglalkoztatottak között több a férfi. A 15-64 éves férfiak 63,3 százaléka, a nőknek azonban csak alig fele (49,7%) volt foglalkoztatott. Természetesen a hazai munkavállalási kor szerint számított ráták kisebb különbséget mutatnak a nemek között, tekintve az eltérő nyugdíjkorhátárt. Megállapítható, hogy a foglalkoztatás 1998 óta tartó lassú regenerálódása inkább a nőknek kedvezett: az újonnan létesült munkahelyek csaknem kétharmada a nőknek jutott (Laky 2001).

Az EU-s adatokat tekintve látható, hogy a foglalkoztatás nemek közötti különbségei ott is tetten érhetők. 2000-ben a nők foglalkoztatási rátája az unióban elérte az 54 százalékot, s ugyan a nemek közti szakadék enyhülni látszik, a nők munkaerő-piaci részvétele még mindig 18 százalékponttal marad alatta a férfiakénak. Az EU-ban a nők helyzete nemcsak a foglalkoztatás tekintetében kedvezőtlenebb a férfiakéhoz képest, hanem a munkanélküliség tekintetében is. Magyarországon ezzel szemben a női munkanélküliség a 90-es évtizedben mindvégig érezhetően alacsonyabb volt, mint a férfiak körében tapasztalható.

A foglalkoztatottak korcsoportonkénti megoszlása 2000-ben a következő mintát követte. A 25-29 évesek 69,7, a 30-39 évesek 75,4, a 40-54 évesek 72,7 százaléka volt foglalkoztatott. Az 55 év felettiek ugyanakkor csak nagyon kis számban vannak jelen a munkaerőpiacon. Az 55-64 éves férfiak mindössze harmada, a nőknek pedig alig több mint tizede volt kereső 2000-ben. Érthető módon, alacsony a foglalkoztatottság a legfiatalabb, 25 év alatti korcsoportokban. A még túlnyomó részben tanuló 15-19 évesek egytizede dolgozott, a 20-24 éveseknek, –

akik között már számottevően kisebb a még tanulók aránya – pedig alig több mint a fele. Így mind a fiatalok, mind pedig az idősek korcsoportjaiban komoly foglalkoztatási tartalékok vannak (Laky 2001).

Tapasztalható, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokhoz hasonlóan Magyarországon is folyamatban van már a szakképzettséget nem igénylő munkák visszaszorulása és a magasan képzett munkaerő iránti kereslet növekedése (Laky 2001). Nincsen arra vonatkozó információ, hogy a különböző iskolai végzettségű keresők kategóriáiban mekkora a foglalkoztatottak aránya. A rendelkezésre álló adatok azonban arról tanúskodnak, hogy a foglalkoztatottak állományán belül 1990 és 2000 között mintegy megfelelődött a csupán 8 osztályt vagy annál is kevesebbet végzetek aránya, mialatt a főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezőké körülbelül 5 százalékponttal emelkedett. A legfeljebb 8 osztályt végzetek a foglalkoztatottak állományának mára már 20 százalékát sem teszik ki, miközben a munkanélküliek között több mint 30 százalékos az arányuk (Laky 2001).

2.4. A gazdaságilag inaktívak²

A magyar népesség gazdasági aktivitása 1989 és 1997 között csaknem 14 százalékkal esett vissza. Ezt több tényező együttes hatása okozta. 1990 és 1994 között az állásukat elvesztők mintegy fele vonult ki a munkaerőpiacról különböző csatornákon keresztül (Timár 1995). Az akkori kormányzat – munkanélküliség-csökkentő – munkaerő-piaci politikája számos jogszabályi lehetőséget (nyugdíjazási kedvezmények és a rokkantnyugdíjazás akkori gyakorlata) biztosított az állástalanná váltak számára, hogy elhagyják a munkaerőpiacot³.

Az inaktívak aránya a rendszerváltás óta először 1998-ban csökkent – alig észrevehető mértékben – a gazdasági helyzet javulásával. Az 1999-ben folytatódó, mintegy 1,4 százalékos csökkenés már azt jelentette, hogy a munkanélküliek számának csökkenése már nem az inaktívak számát növelte (Laky 2001). A gazdaságilag inaktívnak számító népesség aránya azonban változatlanul igen magas, 2000-ben 39,8 százalék a 15-64 éves népességben. A magyarországi munkavállalási kor szerint számított inaktívak aránya értelemszerűen ennél kisebb: 35,4 százalék. Vagyis az alacsony aktivitás egy részét magyarázza az európai országokhoz

---

² Ebben a fejezetben erősen támaszkodunk Laky Teréz (2000; 2001) munkáira.

³ A rokkantnyugdíjazás rendszerének szigorítására és a korengedményes nyugdíjazás reformjára csak az 1990-es évek második felében került sor.

képe – a folyamatos növekedés ellenére még mindig – alacsony hazai munkavállalási korhatár. A magyarországi munkavállalási kor felső határa 2000-ben a férfiak esetében 61, a nők esetében 57 év volt, szemben az Európában szokásos, férfiakra és nőkre egyaránt érvényes 64 éves korhatárral (Laky 2001).

1999-ben az 56 évesnél idősebb nők és a 60 évesnél idősebb férfiak adták a teljes inaktív népesség 40 százalékát. Ezek számát gyarapítják a korkedvezményel nyugdíjba vonultak és a rokkantnyugdíjasok. 1999-es adatok szerint a 3,6 millió inaktívból összesen mintegy 2 millió főt (55%) tettek ki az életkoruk miatt, a korhatár előtt, illetőleg a rokkanttá válásuk miatt nyugdíjba vonulók (Laky 2000). Az inaktívak további, jelentős kategóriáját képezik a tanulók. Miután – öröndetes módon – Magyarországon is évről évre egyre többen tanulnak tovább az általános iskola elvégzése után, folyamatosan nő a munkaerőpiacról tanulmányaik folytatása miatt távol maradók aránya. 1999-ben a munkavállalási korú inaktív népesség 19 százalékát adták a tanulók (Laky 2000). Inaktívnak minősülnek továbbá a gyermekgondozási ellátás különböző formáiban részesülők. Számuk folyamatosan növekszik, 2000-ben körülbelül 300 ezer gyermekgondozási ellátást igénybe vevő maradt távol a munkaerőpiacról (Laky 2001). Timár János⁴ 1998-as cikkében kifejtette, hogy az akkor hivatalban lévő kormány családpolitikája akarva-akaratlan a nők foglalkoztatásának visszatartására irányult. A GYED visszaállítása valamint a GYES alanyi jogúvá tétele – amely változások később meg is valósultak –, véleménye szerint kifejezetten hátráltatják a nők munkavállalását és emellett lényegesen nagyobb tartós költséggel is járnak, mint amennyibe a részmunkaidős foglalkoztatásukat elősegítő programok kerülnének.

A fent említett különféle okok azonban csak az inaktívak 87%-a esetében adnak magyarázatot a munkaerőpiacról való távolmaradásra. A fennmaradó népesség – mintegy 472,4 ezer fő – egy további része esetében az inaktívvá válást a munkakeresés esélytelensége indokolhatja. Van még egy sajátos rétege az inaktívoknak: a mezőgazdasági munkát végzők. A nyugdíjasként gazdálkodók, az őstermelők státusukat tekintve inaktívnak számítanak, noha közülük nem kevesen megfelelnek az ILO által adott foglalkoztatott-definíciónak (Laky 2001).

Az inaktívak nemek szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a nők inaktivitása minden korcsoportban magasabb, mint a férfiaké. Figyelemre méltó, hogy a magyarországi munkavállalásikor szerint munkaképes nők több mint 40 százaléka nem dolgozik és nem is keres munkát (Laky 2001).

---

⁴ Népszabadság, 1998. december 19. sz.

2. 5. Gazdasági aktivitás és az uniós csatlakozás

Ebben a fejezetben azt fogjuk áttekinteni, hogy Magyarország uniós csatlakozásával milyen változások valószínűsíthetők a népesség gazdasági aktivitását, a foglalkoztatás helyzetét és a bérek alakulását illetően.

Gazdasági aktivitás-inaktivitás

Láttuk, hogy Magyarországon kiemelkedően alacsony a gazdaságilag aktívak aránya, nemcsak Európa fejlettebb államaihoz viszonyítva, hanem még a közép- és kelet-európai országokhoz képest is. Laky Teréz (2001) ugyanakkor amellett érvel, hogy a jelenleg inaktív státusúak jelentős része megjelenne a szervezett gazdaság munkaerőpiacán, ha kínálkozna számára munkahely. Ennek akadályai a foglalkoztatást és a munkajövedelmet terhelő adók és járulékok jelenlegi igen magas szintje. A KSH MEF-ének eredményei azt tükrözik, hogy az inaktívak közül mintegy 454 ezren szívesen vállalnának munkát. Ezen a csoporton belül 1999-ben 109 ezren, 2000-ben pedig 106 ezren jelezték, hogy noha szeretnének dolgozni, mégsem keresnek állást, mert esélyeiket kedvezőtlennek ítélik meg (passzív munkanélküliek). Ehhez a munkaerő-tartalékhoz hozzáadódnak még a frissen nyugdíjba vonulók is. Évente körülbelül 100 ezer 61-62 éves férfi és 57-62 éves nő válik nyugdíjassá a hazai jogszabályok szerint, miközben még munkavállalási korúnak számítana Nyugat-Európában. Rajtuk kívül további majdnem 200 ezer férfi és nő lesz 65 évesnél fiatalabb korú, vagyis az unióban jellemző nyugdíjkorhatárnál fiatalabb (Laky 2001). Ha figyelembe vesszük hogy a 90-es évtized legelején az akkori munkavállalási koron felüliek 15 százaléka állt foglalkozásban, szemben a 2000-ben mért 5,5 százalékkal, akkor valószínűsíthetjük, hogy a jövőben nyugdíjas korba lépők közül sokkal többen dolgoznának szívesen, mint amekkora hányadukat ténylegesen foglalkoztatják⁵. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy az inaktív népesség körében Magyarországon a foglalkoztatás növelésének komoly tartalékai vannak (Laky 2001). Kérdéses azonban, hogy a jelenleg inaktív státusúak képzettsége, gyakorlata mennyire felel meg a munkaerő iránti megváltozott igényeknek.

Azt, hogy a jövőben mekkora lesz a munkaerő kínálata, számos tényező befolyásolja. Fontos, hogy milyen ütemben nő Magyarországon a bérszínvonal. A béreknek az uniós színvonalhoz való felzárkózásának üteme nemcsak a munkaerő kínálatát, hanem a be- és elvándorlá-

---

⁵ Igaz ugyan, hogy időközben emelkedett a nyugdíjkorhatár, ez azonban önmagában aligha magyarázza meg a csökkenés mértékét.

si szándékokat is befolyásolja. Ezért ezzel a kérdéssel a következő alfejezetben is foglalkozunk még. A munkaerő kínálatának alakulásában a nettó keresetek az igazán fontosak. A munkajövedelmet terhelő adó- és járulékterhek enyhítése még a bérszínvonal lassú növekedése mellett is minden bizonnyal bővítené a munkát vállalni szándékozók körét. Végül megjegyezzük, hogy a gazdasági aktivitás szintjét növeli a Magyarországon foglalkoztatott külföldi munkaerő is. Körükben ugyanis mind a munkaképes korúak, mind pedig a keresők aránya lényegesen magasabb, mint a magyar lakosság körében. Erre a kérdésre a későbbiekben, a migráció tárgyalásakor visszatérünk még.

Foglalkoztatási szektorok

A foglalkoztatási szektorok súlyának jövőbeli alakulását illetően valószínűsíthető, hogy a mezőgazdaság szerepének visszaszorulása folytatódik, s várhatóan az eddiginél is kisebb létszámú munkaerőre tart majd igényt (Laky 2001). Egyes szakértői vélemények szerint az uniós csatlakozással a mezőgazdaságban nagy tömegű munkaerő felszabadulására kell számítani, (idézi Boda és Neumann 2000), s ez könnyen jelentheti az amúgy is magas inaktivitási arány növekedését. A spanyol és a kelet-német példa legalábbis azt mutatja, hogy az így felszabaduló munkaerő nem, vagy csak rendkívüli erőfeszítések révén vezethető vissza a munkaerőpiacra (Boda és Neumann 2000). Az iparban, noha a drasztikus átrendeződések már végbementek, mégsem rajzolódik ki egyértelmű tendencia a foglalkoztatás alakulásában. Nyilvánvaló, hogy a már ma is a legtöbb embernek munkát adó szolgáltató szektor további bővülésére lehet a jövőben számítani (Laky 2001), annál is inkább, mert ez a szektor Magyarországon még alulfejlettnak számít (Frey 2001). A szolgáltatásokban különösen nagy az igény a rugalmas munkavégzési formákra, így e szektor növekvő súlya valószínűleg az atipikus munkavégzés arányának emelkedését hozza magával. Erre a kérdésre a következő fejezetben térünk ki részletesen.

3. Munkaerő-piaci flexibilitás

A munkaerőpiac rugalmassá tétele az EU-ban a tartósan magas munkanélküliség csökkentése és a maastrichti konvergencia kritériumok teljesítése kapcsán került a középpontba. Az unión belüli tartósan magas munkanélküliség egyik okaként az áru- és a munkaerőpiacok rugalmatlanságát, az alkalmazkodást gátló gazdaságpolitikai beavatkozásokat és a munkaerő alacsony mobilitási hajlandóságát jelölték meg. A munkaerőpiac flexibilitását ugyanakkor nem csak a munkanélküliség elleni küzdelem, hanem a gazdasági versenyképesség növelésének alapfeltételeként is szokás kezelni (Borbély 1997).

3.1. Munkaerő-piaci flexibilitás az EU tagállamaiban⁶

A munkaerőpiac flexibilitását elősegítő tényezők közé sorolják a foglalkoztatás – beleértve a határozott idejű és ideiglenes szerződéses munkaviszonyt – és elbocsátás feltételeinek megkönnyítését, a munkaidő-felhasználás rugalmasabbá tételét, a bérrendszer rugalmassá tételét (a bérszabályozás és minimumbér szerepének csökkentését), a foglalkoztatást ösztönző adó-és járulérendszer, illetve a sokoldalúan képzett munkaerőt. Az EU tagállamai közül ebben az értelemben Nagy-Britannia munkaerőpiacát tekintik a legrugalmasabbnak. A legkevésbé rugalmas munkaerőpiacnak pedig Olaszországét (tripartit modell⁷) tartják. A két véglet között, közepesen rugalmasnak számít a belga, a francia, a német, a dán, és ma már a svéd munkaerőpiac is (Borbély 1997).

A munkaerőpiac flexibilizálása az atipikus munkák elterjedését hozta (Borbély 1997). A tanulmány keretei között ezek elemzésére helyezük a hangsúlyt. A hagyományostól eltérő, atipikus foglalkoztatási formák megítélése vita tárgyát képezi. A részidős alkalmazás, a határozott időre szóló szerződések, a munkavállalók ügynökségektől való kölcsönzése illetve a munka önfoglalkoztatóknak való kiszervezése és az atipikus foglalkoztatás egyéb formái általában kevésbé szabályozottak, mint a hagyományos munkaviszony, s ennél fogva kisebb (jogi) védeltséget jelentenek a munkavállalók szempontjából (Frey 2001). Előnyük ugyanakkor, hogy ugródeszkát jelenthetnek a hagyományos foglalkoztatás felé (Employment in Europe

---

⁶ Az Európai Unió tagállamainak adataihoz elsődlegesen az Employment in Europe 2001 kiadványt használtuk.

⁷ Ide sorolják Írország munkaerőpiacát is (Borbély 1997).

2001; Frey 2001). Az EU 1997 óta született dokumentumaiban is megjelenik ez a fajta kettős-ség. Egyfelől, a foglalkoztatás flexibilizálása általános törekvésként jelenik meg, másfelől viszont hangsúlyossá vált a munkavállalók biztonságának védelme (Héthy 2001).

Az atipikus foglalkoztatási formák utóbbi időben bekövetkező terjedésében számos ok játszott közre. A tartósan magas munkanélküliség olyan kihívást jelent, amelyre válaszul sokszor a meglévő munkamennyiség több ember közötti elosztása adódik. A posztindusztriális gazdaságokban a szolgáltató szektor foglalkoztatási súlyának növekedése, a vállalati méretstruktúrában a piaci igények megváltozása és a technológiai fejlődés következtében végbemenő elmozdulás a kis-és közepes méretű üzemek javára, mind-mind olyan tényezők, amelyek az atipikus munkavégzési formák előnyben részesítését eredményezik.

Részmunkaidős foglalkoztatás

Az EU-ban a hagyományostól eltérő munkavégzési formák terjedését regisztrálták 1995 és 2000 között. A részmunkaidősök aránya a teljes foglalkoztatáson belül enyhe növekedést mutatott, s az évtized végére elérte a 18 százalékot. Az emelkedő tendencia nemcsak az unió egészére nézve volt jellemző, hanem tagországonként is. Kivételt egyedül Svédország képez, ahol a vizsgált időszakban visszaesett a részmunkaidősöknek a teljes foglalkoztatáson belüli aránya. A női foglalkoztatottak körében kimagasló a részmunkaidősök aránya; az EU-ban minden harmadik nő részmunkaidőben dolgozik, míg a férfiak körében mindössze 6%.

A tagállamok között azonban igen jelentékeny eltérések vannak a részmunkaidős alkalmazás elterjedésében. Míg Hollandiában a foglalkoztatottak több mint 40 százaléka dolgozik részmunkaidőben, addig a sorrendben következő Egyesült Királyságban, Svédországban és Dániában már csak 20-25 százalék közötti ez az arány. A másik végletet megjelenítő Görögországban, Spanyolországban és Olaszországban a részmunkaidősök a teljes foglalkoztatás kevesebb mint egytizedét adják. Abban azonban nincs különbség a tagországok között, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak többsége mindenütt nő.

Az adatok interpretálásakor figyelembe kell venni azt is, hogy a részmunkaidős keresők hány százaléka választotta önként ezt a munkavégzési formát, illetve mekkora hányaduk kényszerült rá. Az önkéntes részmunkaidősök (akik nem szeretnék több munkaórát dolgozni) aránya a részmunkaidőben foglalkoztatottak állományán belül az elmúlt néhány évben 60 százalék körül stabilizálódott. Hollandiában, Luxemburgban, Németországban és az Egyesült Királyságban volt a legmagasabb – 70 százalék fölötti – azoknak a részaránya, akik önszán-

tukból dolgoztak rövidebb munkaidőben. Kirívóan alacsony ugyanakkor az ilyen keresők aránya Spanyolországban és Belgiumban.

Időszakos foglalkoztatás

Az 1995 és 2000 közötti időszakban mintegy 2 százalékponttal, 13,2 százalékra emelkedett az unión belül az időszakos szerződéssel foglalkoztatottak részaránya is. A tendencia az országok szinte mindegyikére érvényes, leszámítva Spanyolországot, (ahol azonban még a csökkenés ellenére is a legmagasabb az ideiglenes szerződéssel dolgozók részaránya az unión belül), Dániát, Írországot és az Egyesült Királyságot.

Annak ellenére, hogy az EU tagállamaiban nő az időszakos szerződéssel munkát végzők részaránya, közöttük egyre kevesebben vannak, akik számára ez kényszerűség. 2000-ben az összes ideiglenes szerződés keretében foglalkoztatott alig több mint egyharmadáról mondható el, hogy ez a fajta munkavégzés nem önkéntes választás volt a részéről. A nem-önkéntes időszakos szerződéssel dolgozók részaránya 2000-ben Spanyolországban, Görögországban, Belgiumban, Finnországban és Svédországban volt a legmagasabb, míg Ausztriában és Németországban a legalacsonyabb (Employment in Europe 2001).

Állásbiztonság

Szó volt már róla, hogy egyre több aggodalom fogalmazódik meg az atipikus munkavégzési formák elterjedését kísérően a munkavállalók biztonságával kapcsolatban. Ezért néhány adat ismertetése erejéig kitérünk az állásbiztonság kérdésére is. 1995 és 2000 között az állásbiztonság az EU-ban stabilnak mutatkozott: a keresők körülbelül háromnegyede ugyanabban az állásban volt már több mint két éve. Azoknak a foglalkoztatottnak az aránya, akik kevesebb mint két éve töltöttek be állást egyazon munkahelyen a vizsgált időszak alatt emelkedett. Ez ciklikus hatásoknak tulajdonítható, illetve az új munkahelyek tömeges létrejöttét, és a munkaerő megnövekedett mobilitásának köszönhető nagyobb fluktuációt tükrözi (Employment in Europe 2001).

Önfoglalkoztatók

Az EU-ban 2000-ben a keresők 14,8 százaléka minősült önfoglalkoztatónak. Ez 1995-höz képest mintegy egy százalékpontos visszaesést jelent. Az országok között ugyanakkor jelentős különbségek az önfoglalkoztatás gyakoriságában. Az önfoglalkoztatók legnagyobb csoportját a mezőgazdaságban dolgozók adják. Ezért az önálló magas létszámaránya azokban az

országokban jellemző, amelyekben a mezőgazdaság részaránya a foglalkoztatás fő szektorai között még mindig számottevő. Görögországban, ahol a keresők 18,7 százalékának ad munkát a mezőgazdaság, az önfoglalkoztatók aránya kiemelkedően magas, mintegy 44 százalék. Portugáliában a mezőgazdaság súlya a foglalkoztatásban 10,8 százalék és a keresők 27,5 százaléka önfoglalkoztató. Hasonlóképp, az önfoglalkoztatók nagy aránya jellemzi Olaszországot (26,2%) is.

Jellemző, hogy az önfoglalkoztatóvá válást Európában – de Európán kívül is – ha óvatosan is, de már hosszú ideje szorgalmazzák. Ezt elsősorban a munkanélküliség csökkentése motiválta. 1997 óta a munkanélküliség leszorítása helyett a foglalkoztatás növelése vált az EU foglalkoztatási irányelveiben az elsődleges céllá. Noha az önfoglalkoztatás bátorítása szerény eredményeket hozott, a támogatás változatlanul a foglalkoztatást növelő programok része. (Laky 2000).

3.2. Atipikus munkavégzési formák Magyarországon

Részmunkaidős foglalkoztatás

Magyarországon a részmunkaidős munkavégzés a rendszerváltozás előtt meglehetősen ritka volt, kiváltképp a munkaképes korú népességben. Noha vannak arra utaló jelek – az 1990-es évek elejéről –, hogy munkavállalói oldalról, főleg a kisgyermekes nők részéről, igény mutatkozott volna rá. Egy 1993-as vizsgálat⁸ arról tanúskodik, hogy az akkor teljes munkaidőben dolgozók mintegy ötöde vállalta volna a részmunkaidőt (bérkompenzációval vagy anélkül) (Frey 2001). Az akkori foglalkoztatási helyzetben a részmunkaidős foglalkoztatás fontos szerepet játszhatott volna a foglalkoztatás ösztönzésében, de nem születtek olyan munkaerő-piaci intézkedések, amelyek a munkavégzés e formáját bátorították volna. Ehelyett a kormányzat olyan ösztönzőket teremtett, amelyek a munkaerőpiacról való kivonulás, az inaktívvá válás irányába hatottak (Frey 2001). A részmunkaidős foglalkoztatás vonzerejét csökkentette az is, hogy a reálbérek óriás mértékben visszaestek, s így a rövidebb munkaidő sokak számára nem volt alternatíva.

---

⁸ A vizsgálatot a KSH és az OMK közösen végezte, mind a gazdaságilag aktív népesség, mind pedig a munkáltatók körében.

A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény támogatta ugyan bizonyos feltételek megléte esetén a munkaidőcsökkentést, de a támogatásnak ez a formája nem igazán váltotta be a hozzá fűzött reményeket (Bánsági 2000).

Az 1997-ben bevezetett új támogatási forma a támogatott részmunkaidős foglalkoztatás elősegítését csak bizonyos munkavállalói rétegek (kiskorú gyermeket nevelők, nyugdíjkorhátár előtt állók, csökkent munkaképességűek) számára tette lehetővé. Ez a program is csak szerény eredményeket hozott (Laky 2001a).

Az Országos Munkaügyi Kutató- és Módszertani Központ (OMKMK) évről évre felmérést készít a részmunkaidős foglalkoztatásról. A felmérések során a jogi személyiségű vállalkozásokat kérdezik meg. Az eredmények szerint a 40 óránál rövidebb munkaidőben dolgozók 1997-ben 2,1 százalékát adták a teljes foglalkoztatásnak, akik közül 1,8 százalék volt részmunkaidős. 2000-ben a rövidebb munkaidőben foglalkoztatottak hányada 2,8 százalékra nőtt, s közülük 2 százalék volt részmunkaidős (Laky 2001a). A KSH MEF-ének adatai valamivel magasabb szintű részmunkaidős foglalkoztatást jeleznek. E szerint 2000-ben a foglalkoztatottak 3,6 százaléka dolgozott ebben az atipikus munkavégzési formában. Ez valamivel magasabb arány, mint az 1996-os (3,2%), ám az 1999-es szinthez (3,9%) viszonyítva visszaesést jelent (Employment in Europe 2001).

A MEF arról is szolgáltat adatokat, hogy a foglalkoztatottak milyen okból kifolyólag dolgoznak a szokásos 40 óránál kevesebbet. Magyarországon 2000-ben minden tíz főből egy dolgozott változó, kilencen pedig állandó munkarendben. Az állandó munkarendben foglalkoztatottak körében 6,3 százalék volt azok aránya, akik a szokásos heti 40 óránál kevesebbet dolgoztak. Nagyon fontos kiemelni ugyanakkor, hogy ez a réteg nem ekvivalens a részmunkaidősök táborával. A kevesebb munkaórát teljesítők közül ugyanis sokan (44%) eleve olyan munkakörben vannak, ahol a teljes munkaidő heti 40 óránál rövidebb. Csak a fennmaradó réteg tekinthető önkéntes, vagy nem-önkéntes részmunkaidős foglalkoztatottnak. Öt megkérdezettből mindössze egy jelezte, hogy nem kíván teljes munkaidőben dolgozni. Azoknak az aránya, akiket nem tudtak teljes munkaidős munkaidőben foglalkoztatni (illetve nem volt elég munka), 13,4 százalék volt (Frey 2001; Laky 2001a).

2000-ben először a MEF válaszadóit arra is megkérték, hogy sorolják be magukat a teljes vagy a részmunkaidősök közé. A megkérdezett foglalkoztatottak 3,9 százaléka nyilatkozott arról, hogy részmunkaidős (a férfiak 2,9 és a nők 5,1%-a). Érdekes ugyanakkor, hogy bevallásuk szerint majdnem minden második (47%) közülük heti 30 óránál többet dolgozik. Frey Mária (2001a) szerint ez arra enged következtetni, hogy sok részmunkaidősként regisztrált va-

lójában teljes időben dolgozik. Feltételezhetjük azt is, hogy a minimálbér 2001-es drasztikus megemlése tovább fogja növelni azoknak a számát, akik korábban teljes munkaidősök voltak, s akiket a bérköltség minimalizálása érdekében munkaadójuk részmunkaidősként jelent be. Ez minden bizonnyal elsősorban az élők munkai-igényes ágazatokat érinti, ahol az átlagbérek a minimálbér-emelést megelőzően rendkívül alacsonyak voltak. Erre vonatkozóan is rendelkezünk számadatokkal. A Társi 2001-es Monitor felvételében arról kérdezték a mintába került személyeket, hogy munkáltatójuk hogyan reagált a minimálbér emelkedésére. Az adatok azt tükrözik, hogy a válaszadók egynegyedének munkahelyén senkit nem érintett a minimálbér-emelés. A munkáltatók leggyakoribb reakciója (32%) a minimálbért keresők bérének a törvényes szintre való megemlése volt, anélkül, hogy ennek a többi bérré hatása lett volna. Négyből egy esetben a többi bér is emelkedett a minimálbér-emelés következtében. Csak a munkaadók kisebb része válaszolt létszámleépítéssel (1,3%), illetve 2,1 százalékkal a szerződéses munkaidő lerövidítésével (Kopasz 2002). Látható azonban, hogy ha csak csekély mértékben is, de a minimálbér emelkedése a teljes idős foglalkoztatás csökkenését és a (látszólagos) részmunkaidős foglalkoztatás arányának növekedését eredményezheti.

A részmunkaidős foglalkoztatás bármelyik forrásból származó adatait tekintjük is, kétségkívül megállapítható, hogy az atipikus munkavégzés e formájának hazai elterjedése még csak távolról sem közelíti az EU tagállamaiban tapasztalható mértéket. Sőt, a hazai részmunkaidős foglalkoztatás még a csatlakozásra váró országok sorában is csak az utolsó helyek egyikére pályázhat. 2000-ben egyedül Szlovákiában mértek a hazainál alacsonyabb szintű részmunkaidős létszámarányt.

A részmunkaidős foglalkoztatás minőségi aspektusáról is rendelkezünk információval. Egy felmérés tanúsága szerint (Seres 2002) a részmunkaidős foglalkoztatás a termelő vállalatok esetében többnyire kiegészítő-kiegészítő szerepet tölt be, s szakképzettséget nem igénylő, rutin feladatok elvégzésére (takarítás, fűtés, telephelyőrzés, portaszolgálat, adminisztráció) koncentrálódik. A kereskedelemben részmunkaidőst általában akkor alkalmaznak, ha a hagyományos munkarend különféle formáival nem sikerül a váltakozó munkaerő-igényeket kielégíteni. A vendéglátásban pedig akkor, ha új szolgáltatást kívánnak bevezetni, vagy a nyitvatartási idő meghosszabbítását tervezik. A vizsgált ágazatokat általában az jellemzi, hogy a részmunkaidősben dolgozók többségét határozott időre szerződtetik és a forgalomtól függő munkaterületen foglalkoztatják. A határozott idejű részmunkaidős foglalkoztatásban kiemelkedik a diákok szerepe, illetve a munkavállalók olyan további csoportjaié (kisgyermeket nevelők, munka mellett tanulók, nyugdíjasok), akik valamilyen oknál fogva csak kisebb terhet

velők, munka mellett tanulók, nyugdíjasok), akik valamilyen oknál fogva csak kisebb terhet tudnak csak vállalni.

Azt is megvizsgáljuk, hogy mi okozza a részmunkaidős foglalkoztatás hazai alacsony elterjedtségét. A foglalkoztatási forma vonzerejét kétségkívül csökkentik a munkáltatókat terhelő aránytalanul magas járulékok (Laky 2000). (A teljes és a részmunkaidős dolgozók után a munkáltatók ugyanakkora mértékű egyösszegű egészségügyi hozzájárulást fizetnek. Ráadásul a fix hozzájárulás összege tavalyhoz képest emelkedett.) Pedig a részmunkaidős foglalkoztatás növelése segíthetne az inaktívak hazai, kirívóan magas arányának csökkentésében, valamint a munkanélküliek álláshoz juttatásában. Ehhez azonban többek között olyan családtámogatási rendszerre volna szükség, amely nem jelentene ellenőrzést a gyermeket nevelő nők számára a részdős munkavállalásban. A jelenlegi rendszerben a GYED-en lévő szülő nem folytathat kereső tevékenységet, s a GYES mellett is csak a gyermek másfél éves kora után nyílik mód részmunkaidős munkavállalásra (vagy teljes munkaidősre is akár, amennyiben a szülő otthon dolgozik). A jövőben a nyugdíjas inaktívoknak a részmunkaidős foglalkoztatását bátoríthatja az a személyi jövedelemadózás érintő 2002-től életbe lépett változás, melynek alapján a nyugdíjvédelem nem adóköteles. Kérdéses persze, hogy a jelenleg inaktív státusúak, illetve munkanélküliek mekkora hányada képes megfelelni a megváltozott munkaerőpiac támasztotta követelményeknek.

A részmunkaidős munkavégzés potenciális foglalkoztatás-bővítő hatására mutat rá Frey Mária (2001) is. E szerint, ha az EU-ban a foglalkoztatottak számát (rész- és teljes munkaidősöket együtt) átszámítanánk teljes munkaidőben foglalkoztatottakra, akkor 40,7 százalékos foglalkoztatást kapnánk. Ez azt jelenti, hogy az EU foglalkoztatási többlete a magyar adathoz képest eltűnne, sőt a hazai mutatónál is alacsonyabb lenne.

Határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak

Magyarországon a rendszerváltást megelőzően a foglalkoztatás szinte kizárólag, de legalábbis jellemző módon határozatlan idejű munkaszerződés formájában valósult meg. Azóta több változásnak is tanúi lehettünk. Egyfelől a határozatlan idejű szerződéseket egyre gyakrabban váltják fel a határozott időre szóló szerződések. Másfelől pedig megnőtt a polgárjogi szerződésen (megbízási és vállalkozási szerződésen) alapuló munkavégzés aránya (Héthy 2001).

A határozott időre szóló szerződés alapján foglalkoztatottak számáról és arányáról az utóbbi néhány évben egymástól eltérő adatok láttak napvilágot. Az OMKMK 1997-ben 4800

önálló jogi személyiségű gazdálkodó szervnél végzett felmérése szerint a munkavállalók 19,8 százalékanak volt határozott idejű munkaviszonya. A KSH MEF-ei a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatók ennél jóval alacsonyabb részarányáról számolnak be évről évre. Ezek szerint 1997 és 2000 között végig 5 és 6 százalék között ingadozott az ilyen munkavállalók aránya. A túlnyomó többség (90%) szerződése egy évnél rövidebb időtartamra szólt 1999-ben. A felmérés szerint a munkavállalóknak csak kis töredéke (6%) részesítette előnyben a határozott időre szóló szerződést. A Tárki által 2001-ben végzett Omnibusz felmérés is tartalmazott a munkaszerződés jellegére vonatkozó kérdést. Ennek eredményei azt mutatják, hogy a foglalkoztatottak 11 százalékát alkalmazzák határozott idejű szerződés alapján (Omnibusz 2001/3). Látható, hogy egyelőre nagy a bizonytalanság ebben a kérdésben. Ezt az információs bizonytalanságot tetézi még, hogy a határozott idejű munkaviszony és a szervezett gazdaságon belüli szezonális foglalkoztatás között valószínűleg jelentős az átfedés — mégpedig elsősorban a munkaerő-közvetítő cégek közreműködésével szervezett alkalmazás révén (Laky 2001a).

Alkalmi munkavállalás

A KSH MEF-e az alkalmi munkások alacsony számát regisztrálja évről évre. A felmérések során jellemzően azok minősítik magukat alkalmi munkásnak, akik nem állnak munkaviszonyban, s többnyire szezonális munkát végeznek (Laky 2001a). 2000-ben az alkalmi munkások száma 25 ezer fő volt. Az alkalmi munkát végzők többsége 1997-ben alacsony iskolai végzettségű férfi volt. A nők aránya mindössze 20-25 százalékot tett ki. Az alkalmi munkavégzés a mezőgazdaságra és az építőiparra volt a leginkább jellemző. A nők körében elterjedt volt még az üzleti szolgáltatások terén és a más háztartások számára végzett munka (Laky 1998).

Az alkalmi munkavégzés regisztrálására Magyarországon 1997-ben jogszabály lépett hatályba. A rendelkezés elsődlegesen azt célozta, hogy a munkanélküliek és a jövedelempótló támogatásban részesülők határozott idejű munkaviszony igazolásával további jogosultságot szerezzenek munkanélküli és egészségügyi ellátásra. A jogszabály értelmében az alkalmi munkavállalók alkalmi munkavállalási könyvet kapnak, amelyben a különböző munkaadók számára végzett alkalmi munkákat regisztrálják. A munkáltatók könnyített adminisztrációval, közteherjegy beragasztásával róhatják le a foglalkoztatást terhelő kötelezettségeiket. Kedvezményben is részesülhetnek azok, akik jövedelempótló támogatásban részesülő, vagy regisztrált, de ellátásra nem jogosult munkanélkülit foglalkoztatnak. Dacára a kedvezményeknek, a

program a vártnál kevésbé volt sikeres. Ahogyan más országok tapasztalatai is mutatják, az alkalmi munkavégzés jelentős része a társadalmi kapcsolatok mentén szerveződik meg, s a benne résztvevő felek egyike sem érdekelt abban, hogy a munkaviszonyt bejelentse, az állam által is láthatóvá tegye (Laky 2000).

Állásbiztonság Magyarországon

Meglepő, hogy a 90-es évek drasztikus munkaerő-piaci változásai ellenére Magyarországon a foglalkoztatottak 31 százaléka 10 éve vagy még annál is hosszabb ideje töltött be állást egyazon munkahelyen, 13 százalékuk pedig legalább 20 éve dolgozik ugyanazon a helyen. Az egy munkahelyen ledolgozott évek száma 1999-ben 8,8 év volt, ami még növekedést is jelent az 1997-es 8,3 évhez képest.

Önfoglalkoztatók

Az ILO meghatározása szerint önfoglalkoztatónak minősülnek a jogi személyiség nélküli vállalkozások dolgozó tulajdonosai, függetlenül attól, hogy vannak-e alkalmazottaik; a saját számlára dolgozók (pl. szellemi szabadfoglalkozásúak), a mezőgazdasági önállók, valamennyiük segítő családtagjai és ipari tanulói, valamint a termelő típusú szövetkezetek dolgozó tagjai. A KSH által végzett MEF-ben ettől eltérő, bizonyos értelemben tágabb, bizonyos értelemben pedig szűkebb réteget vesznek számba önfoglalkoztatóként. A MEF az önfoglalkoztatók közé sorolja a társas vállalkozások tagjait is, függetlenül attól, hogy a vállalkozás jogi személyiségű-e vagy sem. Ugyanakkor nem minősíti önfoglalkoztatónak a szövetkezeti tagokat és az ipari tanulókat.

Magyarországon 2000-ben az önfoglalkoztatók aránya a teljes foglalkoztatáson belül 14,6 százalék volt (Employment in Europe 2001). Az önállók valós száma és a teljes foglalkoztatáson belüli aránya azonban ennél minden bizonnyal magasabb, miután az adószámmal nem rendelkező mezőgazdasági önfoglalkoztatókat nem tartja számon a statisztika. A felmérések szerint ugyanakkor a mezőgazdasági önfoglalkoztatás mértéke számottevő hazánkban (Laky 2001a).

Az önfoglalkoztatók többségét az egyéni vállalkozások és a jogi személyiség nélküli társas vállalkozások dolgozó tulajdonosai és családtagjaik adják. Megbízhatóbb adatok az egyéni vállalkozóként nyilvántartottokról állnak rendelkezésre, míg a társas vállalkozások önfoglalkoztatásának számbavétele több pontatlanságot tartalmazhat (Laky 2000). Az egyéni vállalkozókra – ebbe a nyugdíjas vállalkozókat is beleértve, de a mellékfoglalkozásként vállalko-

zókat nem számítva – vonatkozó adatok azt tükrözik, hogy háromnegyed részük a 90-es évek végén a szolgáltatásban dolgozott (Laky 2000).

Az önfoglalkoztatók száma és a keresőkön belüli aránya 90-es évek elején kezdett emelkedni. A kutatók egyfelől a gazdaság átalakulásával hirtelen kibővült lehetőségeket és a szolgáltatások iránti kereslet növekedését, másfelől pedig a munkanélküliség tömegessé válását szokták a növekedés okául megjelölni. Köllő János és Vincze Mária⁹ (1999) magyar és román kistérségi aggregált adatok elemzésével kimutatta, hogy Magyarországon az önfoglalkoztatás növekedésében meghatározóbb szerepet játszott az üzleti lehetőségek kiszélesedése, mint a munkanélküliség növekedése (idézi Scharle 2000). Scharle Ágota (2000) empirikus vizsgálatai is megerősítik, hogy az önfoglalkoztatóvá válás valószínűségét a munkanélküliség veszélye nem, vagy legalábbis csak bizonyos rétegekben – a nők és a mezőgazdaságban vállalkozók között – növelhette meg. Az EBRD által összeállított „Transition Report” (2000) is közöl önfoglalkoztatási adatokat az átmeneti gazdaságokra vonatkozóan. E szerint 1999-ben Magyarországon az önállók szűk kétharmada férfi volt. Közel minden második (46,8%) a 36-50 közötti korcsoportba tartozott, és az országos átlagnál iskolázottabb volt: 18,7 százalékuk rendelkezett valamilyen felsőfokú végzettséggel. Ezek az adatok és az ökonometriai elemzések is azt tükrözik, hogy az önfoglalkoztatás nem az alacsonyan képzett rétegek túlélési stratégiája, hanem sokkal inkább kreatív munkaerő-piaci stratégia. Kicsi tehát annak az esélye, hogy a munkanélküliség növekedése az önfoglalkoztatók nagyobb létszámát és arányát okozza (Transition Report 2000).

3.3. Az atipikus munkavégzés és az uniós csatlakozás

Egyre inkább világossá válik, hogy a hagyományos foglalkoztatási szektor hagyományos formái között aligha fognak tömeges méretekben új állások keletkezni a jövőben (Laky 1998a). Az EU tapasztalati azt mutatják, hogy közösségi szinten a foglalkoztatás utóbbi években (1995 és 2000 között) bekövetkezett évi átlagos 1,3 százalékos bővüléséhez majdnem egyenlő mértékben járultak hozzá a teljes és a részmunkaidő állások (Employment in Europe 2001). A gazdasági aktivitás szintjének növeléséhez Magyarországon is nagymértékben hoz-

---

⁹ Köllő, J. és Vincze, M. (1999): Self-employment and unemployment: lessons from regional data in Hungary and Romania. Working Paper, PHARE-ACE, P96-6230-R.

zárulhatna a részmunkaidős foglalkoztatás aktív eszközökkel történő ösztönzése, de legalábbis az azt jelenleg hátráltató tényezők megszüntetése.

Láthattuk, hogy az atipikus munkavégzési formák Magyarországon ez idáig nem tudtak a foglalkoztatás növelésének húzóerejévé válni. Az aktív munkaerő-piaci politikák közül a részmunkaidős foglalkoztatás ösztönzése és az önfoglalkoztatás támogatása sem jártak túlságosan nagy sikerrel (Hozzáteesszük, hogy mindkettő a munkanélküliséget csökkentő intézkedések része volt.) Az alkalmi munkavállalói könyv és az östermelői igazolványok bevezetését pedig inkább az adózók körének kiterjesztését célzó kormányzati szándék vezérelte, nem pedig a foglalkoztatás növelésének célja (Laky 1998a).

Miután a foglalkoztatás szektorális megoszlásában a szolgáltatásoké a vezető szerep már most is, és a jövőben valószínűleg egyre inkább így lesz, az atipikus munkavégzés gyorsuló ütemű terjedésére számíthatunk. A szolgáltatások terén a munkáltatói oldalon egyre nagyobb igény fog mutatkozni a munkaidő rugalmas felhasználása iránt.

4. Társadalmi egyenlőtlenségek alakulása

4.1. Iskolai végzettség és iskolai egyenlőtlenségek

Az ipari társadalmakban az iskolai végzettség egyre nagyobb mértékben befolyásolja a foglalkozási státust, az ipari társadalmak meritokratikusakká váltak (*Blau–Duncan, 1967; Róbert, 1986; Treiman–Lip, 1989; Shavit–Müller, 1998*).

Az iskolai végzettség egyenlőtlenségi viszonyokra gyakorolt hatása már a rendszerváltást megelőzően erős volt Magyarországon, s a piaci viszonyokra való áttérést követően még erőteljesebbé vált ez a hatás (*Andorka–Simkus 1983, Róbert 1986, 1991.*). Ugyanakkor hazai és nemzetközi kutatások egyaránt bizonyították, hogy hiába történtek a világon mindenütt komoly erőfeszítések arra, hogy a különböző családi háttérű gyerekek azonos eséllyel érjenek el magasabb iskolai végzettséget, a szülői háttér szerepe változatlanul alapvető a gyerekek iskolázottságában. Az iparosodás, az anyagi helyzet egyre kisebb jelentősége a továbbtanulási esélyekben, valamint az iskolai expanzió nem csökkentette a családi háttér iskolai végzettséget befolyásoló szerepét, csupán „egy szinttel feljebb” helyezte a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének szintjét a fejlett ipari társadalmakban s Magyarországon is. (*Mare, 1980 és 1981; Andorka–Simkus, 1983; Róbert 1991; Sági 1998; Müller–Lüttinger–König–Karle, 1989; Müller–Karle, 1993; Shavit–Blossfeld, 1993; Szelényi–Aschhaffenburg, 1993; Goldthorpe, 1999*).

Az erre vonatkozó kutatások eredményei szerint a családi háttér azért hat változatlan mértékben az iskolai végzettségre, mert az iskolaválasztás folyamata olyan racionális kalkuláció eredménye, ahol a befektetés–megtérülés-kalkuláció algoritmusában a lecsúszás elkerülésének igénye olyan erős súllyal kerül figyelembe, hogy ez a veszély szinte minden más, racionálisan kalkulált tényezőt elnyom. A szülők többsége szinte minden árat hajlandó megfizetni, ennek minden kockázatát – a sikertelen iskolai karriert, tehát a megtérülés nélküli befektetés kockázatát is – vállalja. Más cél elérése (felfelé mobilitás) esetében ezzel szemben lényegi módon veszik figyelembe a szülők a kockázati tényezőket és a külső kényszerítő körülményeket akkor, amikor az iskolai befektetések és megtérülések rátáját kalkulálják. A magasabb státusú szülők számára tehát a legmagasabb státushoz tartozó legmagasabb iskolai végzettsé-

gen kívül minden más opció „elfogadhatatlan”, minden más opció veszélye esetén úgy kalkulálnak, hogy ennek elkerülése minden árat megér. Az alacsonyabb státusú szülők számára több elfogadható, vagyis „valós” kalkuláció alapját képező opció létezik (Sági 2001).

Az Európai Unió csatlakozást követően a fiatalok számára elérhetőbbé válnak az Európai Unió képzési formák. A magasabb kulturális státuszú családok nyilvánvalóan ebben az esetben is mindent elkövetnek, hogy gyerkeik számára kedvezőbb „start-pozíciót” érjenek el, míg a többiek a saját státuszuk reprodukálásához a magyar viszonyok között szükséges „minimális képzettséget” tekintik célnak. Ez az iskolai expanzió jelenlegi állása szerint középfokú (érettségi) végzettséget jelent. Mivel a munkaerő-piaci pozíciót ez a végzettség nem erősíti jelentős mértékben, viszont az egyenlőtlenségeket jelentősen befolyásolja a magasabb, nemzetközi mértékben is piacképes képzettség megszerzése, az Európai Unió csatlakozást követően várhatóan a nem magyar közoktatásban szerzett képesítések hatása a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozícióra még erőteljesebb lesz. Az expanziót követő „minimális szintet” (érettségit) sem elérők hátránya várhatóan még nagyobb mértékű lesz, nagy valószínűséggel kiszorultak a munkaerőpiacról. Az ezt a szintet elérők relatív pozíciója változatlan lesz, de nemzetközi viszonyok között nem lesznek megfelelően piacképesek, tehát csak a fejletlenebb, magyar piacon tudnak elhelyezkedni. A magyar oktatási rendszerben szerzett diplomák munkaerő-piaci értéke várhatóan még nagyobb szóródást fog mutatni, annak függvényében, hogy az adott képzettség mennyire piacképes a versenyszférában. Ugyanakkor új, erőteljes tényezőként fog megjelenni a magasabb, Európai Unió képzés. Az Európai Unió csatlakozást követően tehát az iskolai egyenlőtlenség mértéke, és a családi háttér szerepe a jobb piaci pozíciót biztosító iskolázottságra erősödni fog. Ezen folyamatok ismeretében az iskolai esélyegyenlőség növelése csak úgy valósítható meg, ha az ebből a szempontból hátrányosabb helyzetű, kevésbé kedvező családi háttérrel rendelkező gyerekek továbbtanulását erőteljesen kormányzati programok támogatják.

4.2. A társadalmi egyenlőtlenségek egyéb dimenziói

A rendszerváltást követően több, korábban jelentős, a társadalmi egyenlőtlenségeket befolyásoló tényező hatása jelentősen csökkent. Az erre vonatkozó kutatási eredmények szerint a csökkent a nők hátránya, sőt, bizonyos tényezők tekintetében (pl. foglalkoztatottság) a kezdeti időszakban a nők kedvezőbb helyzetbe kerültek. Bizonyos szempontból (alkalmazottak jövedelme, iskolai végzettség) csökkentek a regionális, és településtípus szerinti különbségek is,

míg más szempontból (pl. foglalkoztatottság) ezek az egyenlőtlenségi dimenziók változatlanul fontos szerepet töltenek be. Az életkor szerinti különbségek is csökkentek a rendszerváltást követő évtizedben. Az aktív korosztály esetében ennek oka a fiatalok relatív pozíciójának erőteljes javulása a középkorúakhoz és idősebbekhez képest. Az inaktívok esetében pedig a nyugdíjasok relatív hátránya csökkent, mivel a munkanélküliség, a bizonytalan piaci pozíció (pl. kisvállalkozások esetében) erőteljesebb hátránynak mutatkozott, miközben a nyugdíjak bizonyos biztonságot, stabilitást biztosítanak (Cserna – Medgyesi – Sági – Szivós 1999, Medgyesi 2002). Speciális dimenzióként kell említeni az egyes nemzetiségi csoportok, különösen a cigányok relatív helyzetének alakulását. A cigányság körében a hátrányos helyzetet valószínűsítő tényezők (elsősorban az iskolai végzettség) hatása erőteljesen mutatkozik meg. Az erre vonatkozó kutatások szerint pedig esetükben önmagában a cigánysághoz való tartozás is jelentős hátrányt jelent. A társadalomban kimutatható meglehetősen erőteljes előítéletek miatt munkaerő-piaci önmagában a származásuk is jelentősen gyengíti. Többségük jelenleg is egyértelműen a leszakadók táborába tartozik, s megfelelő kormányzati erőfeszítések, programok és speciális támogatások híján ezen a helyzeten nem változtat az Európai Unió csatlakozás sem. (Kolosi 2000, Köllő 2000)

5. Az Európai Unióhoz való csatlakozásnak a jövedelmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása

5.1. A jövedelmi egyenlőtlenségek és szegénység Magyarországon és az EU országokban

Első lépésében azt vizsgáljuk, hogy hogyan viszonyul a Magyarországon tapasztalható egyenlőtlenség az Európai Unió más országait jellemző helyzethez. Számos vizsgálat született, amely az egyenlőtlenségek mértékét hasonlítja össze az európai országokban (ld. pl. Burniaux et al. 1998, Förster 2000). A vizsgálat eredményei szerint Magyarország a jövedelmi egyenlőtlenségek szempontjából az európai középmezőnyben foglal helyet (Förster 2000). Nálunk nagyobb a jövedelmek szóródása, mint a skandináv országokban, és a korporatív rendszerrel jellemezhető Ausztriában. Ugyanakkor kisebbek az egyenlőtlenségek, mint a dél-európai országokban, valamint a liberális gazdaságpolitikával jellemezhető Egyesült Királyságban és Írországban. Az egyenlőtlenségek magyar szintje a német és francia egyenlőtlenségi színvonallal van összhangban. Hasonló következtetések adódnak a szegénységi ráta vizsgálatából: a dél-európai és az angolszász országokban nagyobb a szegénységi küszöb alatt élők aránya, mint Magyarországon, a skandináv országokban és Ausztriában viszont számottevően kisebb. Ugyanakkor viszont látható, hogy Magyarországon magasabb az olyan háztartásban lakó személyek aránya, ahol nincs dolgozó háztartás.

Ahogy az előző részben is láttuk, az EU szociálpolitika a társadalmi kirekesztés jelenségét többdimenziósként fogja fel, a depriváltság nemcsak az alacsony jövedelmet jelenti. A következő táblázat egy olyan kutatás eredményeit mutatja be, amely kísérletet tett arra, hogy a hátrányos helyzetű háztartásokat alapvető szükségletkielégítésben elszenvedett nehézségek, tartós fogyasztási cikkekkel való gyengébb ellátottság, vagy a nem megfelelő lakásviszonyok alapján is azonosítsa. Förster et al. (2002) három csatlakozás előtt álló ország, Csehország, Szlovénia és Magyarország jellemzőit veti össze az európai tagországokkal. Látható, hogy az Európai Unió tagországaiban átlagban alacsonyabb az alapvető anyagi nehézségekkel küzdők aránya, vagy a tartós fogyasztási cikkekkel nem rendelkező háztartások aránya, mint a közép-európai országokban. Ugyanakkor az EU átlag mögött is jelentős szóródás figyelhető meg: a szegényebb EU országokban, mint pl. Görögországban már a csatlakozni vágyó országokhoz

hasonló azok aránya, akiknek a szükségesnél kevesebb jut különböző célokra vagy nem rendelkeznek a felsorolt tartós fogyasztási cikkekkel.

A relatív szegénységi mutatók alapján tehát Magyarországon az európai uniós átlaghoz közeli az alacsony jövedelmekkel rendelkezők aránya. Ugyanakkor az alacsonyabb átlagos jövedelem miatt a különféle deprivációk tekintetében Magyarország az európai uniós átlagnál lényegesen rosszabb helyzetben van, a közép-kelet európai országok a legrosszabb helyzetű európai országokhoz hasonlíthatók leginkább.

5.2. A háztartási jövedelmek egyenlőtlenségeinek és a szegénység alakulása Magyarországon a kilencvenes években

A kilencvenes évek végére kialakult egyenlőtlenségek azonban már részben az európai csatlakozás eredményének is tekinthetők, hiszen ahogy a bevezetőben is említettük, a Társulási Szerződés megkötése után fokozatosan megindult a kereskedelmi akadályok lebontása Magyarország és az EU között. Ahhoz, hogy megérthessük ennek a folyamatnak a jövedelmek eloszlására gyakorolt hatását, át kell tehát tekinteni, hogy hogyan változott az egyenlőtlenség és a szegénység az elmúlt évtizedben. A háztartási jövedelmek egyenlőtlenségeit vizsgáló kutatások szerint Magyarországon már a nyolcvanas évek közepén a gazdasági liberalizáció irányába mutató intézkedések hatására növekedésnek indultak az egyenlőtlenségek (Tóth 2002). A növekedés a piaccgazdaságra való áttérés éveiben felgyorsult, a kilencvenes évek közepe óta viszont lényegében változatlan volt a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke. Az egyik leggyakrabban alkalmazott egyenlőtlenségi mutató, a háztartások jövedelem-eloszlásának kilencedik és a legalsó decilisének hányadosa az 1982-es 2,6-es értékről 1987-re 2,8-ra emelkedett. A rendszerváltást követő első években ismét növekedett valamelyest a mutató értéke, és 1992-re már több, mint háromszor nagyobb volt a kilencedik decilis értéke a legalsó decilisének. Az évtized közepére újabb jelentő emelkedés figyelhető meg a mutató értékében, értéke 1995-ben már 3,8 volt, és az évtized végén is hasonló érték volt megfigyelhető (Tóth 2002).

5.2.1. A jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásának meghatározói

A háztartási jövedelmek egyenlőtlenségeinek meghatározóit egyfelől úgy is vizsgálhatjuk, ha a háztartási jövedelmek egyes összetevőit és azoknak az egyenlőtlenség alakításában ját-

szott szerepét vizsgáljuk. A háztartások jövedelme sokféle forrásból származhat. Lehet a jövedelem valamely háztartástag alkalmazottként végzett munkájának ellenértéke, lehet vállalkozásból származó nyereség, lehet valamilyen eszköz (ingatlan, pénz) birtoklásából, bérbeadásából származó jövedelem, a háztartás részesülhet transzferekben is az állam vagy más magánszemély, ill. szervezet részéről, sőt jövedelemnek tekinthetjük a saját fogyasztás céljára való termelést is. Átlagosan a háztartások jövedelmeiben legnagyobb részt a munkajövedelmek alkotják, így ezeknek az egyenlőtlenségek alakításában is kitüntetett szerepük van.

A kereseti egyenlőtlenségek növekedése

A kilencvenes években a keresetek egyenlőtlensége meghaladta az összes jövedelem egyenlőtlenségének mértékét és folyamatos növekedést mutatott. A Magyar Háztartás Panel adatai alapján a főmunkahelyi keresetek Gini együtthatójának értéke az 1991/92-es 0,33-as értékről 1995-re 0,36-re emelkedett. A következőkben áttekintjük, hogy a munkavállalók leggyakrabban vizsgált kategóriái (nem, iskolázottság, életkor, regionális aspektus) közötti kereseti különbségek hogyan alakultak az elmúlt évtizedben.

A nemek közötti kereseti különbségek alakulását vizsgálva Galasi (2000) megállapítja, hogy 1989 és 1992 között a férfiak kereseti előnye jelentősen csökkent, azóta 20%-os szinten stabilizálódott. Ebben a legnagyobb szerepet egyrészt a szellemi dolgozók relatív bérének növekedése játszotta, másrészt ki kell emelni a nemek közötti kereseti különbségek csökkenését az alacsony bérű ágazatokban és a középkorúak között. Ugyanakkor a diplomások között tovább növekedett a férfiak kereseti előnye, de ez annak a következménye, hogy a költségvetési szektor relatív bérszintje a vállalati szférához képesti visszaesett.

Az iskolázottság hozama emelkedett a rendszerváltás folyamán (Kertesi és Köllő 2001). A középiskolát végzett alkalmazottak nyers kereseti előnye az általános iskolát végzettekhez képest az 1986-os 20%-ról 1993-ra 60%-ra, a diplomásoké pedig 70%-ról 1998-ra 240%-ra növekedett (Köllő 2000a). Amennyiben a nyers kereseti előnyökből kiszűrjük a munkahely ágazati, területi és vállalati jellemzőinek megváltozásából eredő hatást, akkor ennél kisebb kereseti előny adódik, de ez a diplomások esetében még így is eléri a 150%-ot. Ugyanakkor ezekből az eredményekből nem szűrhető le az a következtetés, hogy leginkább a felsőfokú végzettség piaci értéke növekedett. Valójában a legnagyobb mértékben a szakmunkásképző és a középiskola közötti egy év eredményezi a legmagasabb kereseti többletet (Köllő 2000a).

Az idősebb korosztályokat a gazdasági struktúraváltás, technológia-váltás esetén fenyegeti képzettségük, szaktudásuk, szakmai tapasztalataik elértéktelenedése. Kertesi és Köllő (2001)

eredményei szerint 1993 után minden iskolai végzettség szerinti csoportban javult a fiatalabb munkavállalói csoportok bérhelyzete az idősebb munkavállalókéhoz képest. Ez azt jelenti, hogy keresztmetszeti adatfelvételen vizsgálva a keresetek kevésbé meredeken emelkednek az életkorral, mint a rendszerváltás előtt, a kor és a kereset összefüggését mutató grafikon „ellaposodott”. Kézdi és Köllő (2000) megvizsgálta, hogy milyen lenne a különböző életkorú munkavállalói csoportok helyzete, ha az életkor és kereset összefüggése nem változott volna. A szakmunkásképzőt végzetteknél nem figyelhető meg, hogy az idősebb korosztályok lényegesen kevesebbet keresnének 1998-ban, annál, mintha a keresetek életkor szerinti alakulása nem változott volna a rendszerváltás előttihez képest. A középiskolai végzettségűek esetében azonban az ötvenes évek elején születettek keresetei 10%-kal elmaradtak attól, amit akkor kerestek volna, ha a rendszerváltás előtti állapotok maradnak. A diplomások között is ez a korosztály szenvedte el a legnagyobb kereseti veszteséget, amely itt elérte a 20%-ot.

A keresetek regionális különbségei is erőteljesen növekedésnek indultak 1986 után. Közép-magyarországon az alkalmazásban állók bruttó havi átlagkeresete 24%-kal meghaladja az országos átlagot, ami a kiugróan magas budapesti átlagbéreknek köszönhető. A közép- és nyugat-dunántúli régió keresetei csak 10%-kal maradnak el az országos átlagtól, a többi régióknak azonban mintegy 20%-os a lemaradása (Kovács T. 2000).

A keresők számában bekövetkező változások

Bár mind a kilencvenes évek elején, mind az évtized végén a keresetek szerepe a legnagyobb a háztartási jövedelmek alakításában, a kilencvenes évekre jellemző volt a kereseteknek az összes jövedelmen belüli arányának csökkenése is. A Háztartási Költségvetési Felvétel alapján Milanovic (1999), 1987-ben 60%-ra becsüli a bruttó keresetek arányát, 1993-ban pedig, 50%-os arányt közöl. A Magyar Háztartás Panel adatai alapján a háztartások jövedelmi szerkezetében a kilencvenes évek elején a jövedelmek 49%-a volt főmunkahelyi kereset és ez az arány az évtized közepére tovább csökkent. A keresetek arányának az összes jövedelmen belüli csökkenése kétféle hatás eredménye lehet. Előfordulhat, hogy általában a keresetek az átlagos jövedelemhez képest kisebbek lettek, más jövedelem-típusok összegének növekedésével ill. csökkenhet a keresők száma is (Milanovic 1999). Az átmenet időszakában Magyarországon nagymértékben csökkent a foglalkoztatás, amely egyrészt a munkanélküliek másrészt az inaktív népesség gyarapodását jelentette. A munkanélküliség megjelenése a jövedelmi egyenlőtlenségeket növelő hatással rendelkezik, különösen amennyiben a kereseti eloszlás alapján levőket érinti inkább. Még súlyosabb a helyzet, ha a munkahely elvesztése ill. a kereső ko-

rúak inaktivitása koncentráltan jelentkezik a háztartásokban (Flemming, Micklewright 1999). Ennek eredményeképpen megnő azon háztartások aránya, akik egy foglalkoztatottal sem rendelkeznek, vagyis polarizálódik a foglalkoztatottságnak a háztartások közötti eloszlása.

Az összes háztartáson belül az 1991/92-es vizsgálati évre jellemző 42%-ról öt százalékponttal növekszik az alkalmazottal nem rendelkező háztartások aránya az évtized végére. Ez nemcsak a népesség öregedésének a következménye, hiszen ugyanúgy jellemző ez a folyamat az aktív korú háztartásfővel rendelkező háztartásokra, mint az összes háztartásra. Ezek szerint az aktív korú háztartásfővel rendelkező háztartások (18 és 60 év közötti háztartásfő) 21%-ában nem volt alkalmazott háztartástag az évtized elején, és ez az arány folyamatosan növekedve 1997/98-ban 29%-ig emelkedett. Ezzel párhuzamosan mind az egykeresős, mind a kétkeresős háztartások aránya 4-5%-os csökkenést mutat. A három vagy több keresővel rendelkező háztartások arányára azonban ez már nem jellemző, elmondható, tehát, hogy egyre egyenlőtlenebbül oszlik meg a foglalkoztatottak száma a háztartások között (Szivós és Medgyesi 2000).

A többi jövedelemtípusnak az egyenlőtlenségre gyakorolt hatása

A keresetek arányának csökkenésével párhuzamosan megnövekedett a társadalombiztosítási és szociális jövedelmek aránya, amely az 1991/92-es vizsgálati évben a jövedelmek harminc százalékát tette ki, két évvel később viszont már 36% volt az ilyen típusú jövedelmek aránya. A tőkejövedelmek, vállalkozói profitok aránya 6-8% körül mozgott a vizsgált időszakban és jelentősen nem változott. A társadalmi újraelosztó rendszereknek volt egyenlőtlenségcsökkentő hatása, ennek köszönhető, hogy a kereseti egyenlőtlenségek és a tőkejövedelmek egyenlőtlenségeinek növekedése mellett nem nőtt lényegesen a háztartási jövedelmek egyenlőtlensége (Tóth 2002). Összességében tehát a kilencvenes évek második felében a kereseti egyenlőtlenségek növekedése ellenére nem nőtt számottevően a háztartási jövedelmek egyenlőtlensége.

5.2.2. A jövedelem-eloszlás aljának vizsgálata: a szegénység alakulása a kilencvenes években

A jövedelem-egyenlőtlenségi vizsgálatok leggyakoribb felhasználási terepe a szociálpolitika területe. Emiatt kísérvük kitüntetett figyelemmel a jövedelem-eloszlás alján elhelyezkedő szegény háztartások helyzetét. A szegénységi küszöböt az egy főre jutó háztartási jövedelem

alapján számított medián felénél meghúzva a szegények aránya az 1991-es 10,2%-os értékről 1996/97-ra 12,4%-ra emelkedett. A Háztartás Monitor felvétel tanúsága szerint viszont az évtized második felében nem változott jelentős mértékben a szegények aránya (Gábos és Szivós 2002). A szegénység „súlyosságát” mutatja a szegénységi rés-arány, ami a szegényeknek a szegénységi küszöbtől való átlagos elmaradását fejezi ki a szegénységi küszöbérték százalékában. Ennek a mutatónak az értéke 25-30% között mozgott az elmúlt évtizedben, és úgy tűnik, hogy inkább az évtized első felében volt a tartomány felső régióiban a végén pedig az alacsonyabb határ közelében mozgott. A szegénnyé válást meghatározó tényezők közül az iskolai végzettség, a munkaerő-piaci státusz, a területi hovatartozás, az etnikai hovatartozás és az életkor játszott lényeges szerepet az elmúlt évtizedben (Gábos és Szivós 2002). A következőkben a „nyers” szegénységi ráták bemutatásával jellemezzük a szegénység előfordulását az egyes társadalmi csoportokban, de regressziós elemzések is kimutatják, hogy ezeknek a magyarázó faktoroknak a szerepe akkor is megmarad, ha kiszűrjük a magyarázó faktorok összefüggésének hatását (Tóth 2002).

A mediánjövedelem felénél meghúzott szegénységi küszöb mellett az évtized elején a nyolc általánost sem végzettek szegénységi kockázata volt kirívóan magas, az évtized végére azonban az általános iskolai végzettséggel rendelkezők is az előbb említetthez hasonló kockázattal kell, hogy szembenézzenek. Mindkét csoportban 18-19% volt a szegények aránya. A szegénységi kockázat legnagyobb mértékű emelkedése a szakmunkásképzőt végzettek között volt megfigyelhető, esetükben 2,5%-ról 6,8%-ra nőtt a szegények aránya. Az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek között ennél jóval alacsonyabb a „nyers” szegénységi kockázat, hiszen mindkettőben 3% alatt marad a szegények aránya. A szegénységi kockázat az átlagosnál jóval nagyobb, egyharmad körüli azokban a háztartásokban, amelyekben a háztartásfő munkanélküli vagy nem nyugdíjas inaktív, míg a foglalkoztatott vagy nyugdíjas háztartásfővel rendelkező háztartásokban a szegények aránya jóval az átlag alatt marad. A szegénységet meghatározó egyik legfontosabb faktor a háztartásfő etnikai hovatartozása. A roma háztartásban élők esetében mintegy tízszerese a szegények aránya a nem romákhoz viszonyítva. Ugyancsak jelentős magyarázó faktor a kérdéselt lakhelyének településtípusa. A községekben az átlagosnál magasabb szegénységi rátákat találunk, míg a megyeszékhelyeken és főként a fővárosban az átlagosnál jóval alacsonyabb a szegények aránya (Gábos és Szivós 2002).

A szegénységnek életkor szerinti alakulásában is láthatók változások a kilencvenes évek folyamán. A háztartásfő életkora szerint megfigyelve a szegénységi ráta alakulását, azt lehet megállapítani, hogy a fiatalabb korosztályokhoz tartozó háztartásfővel rendelkező háztartások

között nőtt meg jelentősen a szegények aránya. A háztartásban élő személyek életkorát figyelembe véve a 18 éven aluliak esetében jelentősen megnő a szegények aránya. A legfiatalabb 0-2 éves gyermekek között 1991/92-ben 6,6% volt a medián fele szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelemből élő háztartásban lakók aránya, míg 200/2001-ben 17,3%. Nagyjából hasonló mértékű emelkedés volt megfigyelhető a többi fiatalkorú csoportban is, egészen a 15-19 évesek korosztályáig (Gábos és Szivós 2002). Az idősek (60 évnél idősebbek) esetében az alsó kvintilisnél, ill. a medián 60%-ánál meghúzott küszöbérték mellett az időskorúakra jellemző szegénységi ráta a kilencvenes évek elején magasabb volt, mint az aktív korúakra jellemző, 1996-tól kezdődően azonban minden küszöb mellett magasabb az aktív korúak szegénységi rátája, mint az időskorúaké. Ugyanakkor az aktív korúak körében az időseknél tapasztalt tendenciákkal ellentétes irányba változott a szegénységi ráta: 1992-től 1996-ig emelkedett, majd pedig kismértékű csökkenés ill. stagnálás volt megfigyelhető (Medgyesi 2002).

A Magyar Háztartás Panel 1992 és 1997 között vizsgálta a háztartások munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetét és az abban mutatkozó változásokat egy kétezer háztartásból álló minta évenkénti megkérdezésével. A kutatás adatai alapján a szegénység dinamikájának vizsgálatára is mód nyílt, és azonosítani lehetett azokat a háztartásokat, akik tartósan szegénynek tekinthetők. A tartós szegénységet befolyásoló demográfiai, munkaerő-piaci tulajdonságok hasonlóak a korábban említettekhez, tehát a nagy létszámú, gyermekes háztartások, a kistelepüléseken lakók, az alacsony iskolai végzettségűek, munkanélküliek és a romák között nagyobb az átlagosnál a tartósan szegények aránya (Spéder 1998). A gyermekek szegénysége illetve az időskori szegénység, bár igen súlyos probléma, de leginkább az ellátórendszereknek a gazdasági átalakulás során felmerülő nehézségeivel függ össze. Strukturális problémákon alapuló súlyos és kilátástalan szegénység a települési illetve regionális egyenlőtlenségek és roma népesség kapcsán figyelhető meg (Szalai 2002). Ezért a következőkben ezzel a két problémakörrel kiemelten foglalkozunk.

A roma népesség helyzete

A cigányság helyzetével kapcsolatos megbízható adatokat a kilencvenes évekre vonatkozóan a Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor által vezetett az ország cigány népességét reprezentáló 1993-as felvételből ismerünk. A szocializmus időszakában a cigányok körében is általánossá vált a nyolc osztály elvégzése, és a szakképzetlen munkaerőt tömegével foglalkoztató szocialista nagyipar munkahelyet is tudott biztosítani sokuknak, ezáltal a társadalmon kívüli létből lassan integrálódott a cigányság egy jelentős része, igaz így is csak peri-

fériás társadalmi helyzetet tudtak elérni. A rendszerváltással és a piacgazdaság kiépülésével azonban ez az évtizedeket igénybe vevő folyamat néhány év alatt semmivé foszlott, a szocialista nagyipar csődje, a munkahelyek tömeges megszűnése ugyanis oda vezetett, hogy a cigányok jelentős része kiszorult a munkaerőpiacról. A munkaerő-felvétel adatai szerint a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak körében a munkaerőpiacról 1989 és 1993 között kiszorulók, tehát az inaktívvá, vagy hosszú távú munkanélkülivé válók aránya a cigányok esetében 38%, a nem cigányok esetében alig 10% volt (Kertesi 1995). 1993 szeptember-novemberi adatok szerint és az ILO által elfogadott munkanélküli-definíciót figyelembe véve a cigányok körében a passzív munkanélküliek nélkül 38%, a passzívokat is beleértve pedig 48% volt a munkanélküliségi ráta, míg a nem cigányok körében 11 és 13% a megfelelő arányok. Mindennek az az eredménye, hogy a cigány háztartások 53%-ában a munkaképes korú háztartástagok egyikének sincsen állása, míg a nem cigányok között ez a háztartásoknak egyharmadára igaz. Különösen kedvezőtlennek mondható a nagycsaládos cigányok helyzete. A cigány családokban élő eltartott gyermekek fele olyan háztartásban lakik, ahol nincsen egy aktív kereső sem (Kertesi 1995). A cigányoknak a munkaerőpiacról való kiszorulásában jelentős szerepet játszik jellemzően alacsonyabb iskolai végzettségük és az, hogy a foglalkoztatás szempontjából kedvezőtlen adottságokkal rendelkező településeken (kistelepüléseken) és régiókban laknak. Az iskolai végzettség szempontjából sokat javult a cigányság helyzete a rendszerváltást megelőző két évtizedben. Az 1993/94-es cigányvizsgálat tanúságai szerint a kilencvenes évek elejére a roma népesség csaknem fele elvégezte a nyolc osztályt, egytizedük szakmunkásképzőbe, két százalék pedig középiskolába ill. felsőoktatási intézménybe is járt. Az ezt megelőző 1971-es vizsgálat tanúsága szerint a romák nyolctizedének nem volt általános iskolai végzettsége (Kemény 1996). Az általános iskolai végzettség elterjedése mellett ugyanakkor a középiskolai és felsőfokú végzettség esetében tovább nőtt a cigányok és nem cigányok közötti különbség.

A cigányság helyzetét a humán tőkének a kilencvenes években lezajlott átértékelődése tette rendkívül nehézé. A kilencvenes évekre az általános iskolai végzettség és a szakmunkásképző végzettség leértékelődött a középiskolai és a felsőfokú végzettséggel szemben. A szakképzetlen munkaerő iránti igény rohamosan csökkent, így az általános iskolai végzettséggel rendelkezők jelentős része már nem tud megkapaszkodni a munkaerőpiacon, sőt a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak között szakmunkásképzőt végzetek ötöde is kiszorult a munkaerőpiacról, mert a kilencvenes években leépülő iparágakban (bányászat, kohászat) szerezte a szakmáját (Kertesi 1995).

A cigány népesség területi elhelyezkedése is kedvezőtlen foglalkoztatási szempontból, mert bár húsz év alatt egyötödről kétötödre növekedett közöttük a városlakók aránya, de ez még mindig jelentősen alatta marad az országos átlagnak. A községekben lakás különösen a rendszerváltás után vált a romák munkaerő-piaci helyzetét erősen befolyásoló tényezővé, a magas munkanélküliséggel jellemezhető községekben a cigányok több, mint fele kiszorult a munkaerőpiacról. Mindazonáltal az alacsonyabb iskolai végzettség, a kistelepüléseken levő lakóhely (a demográfiai eltérések- életkor, családi állapot, nem stb. figyelembe vétele mellett) sem magyarázzák meg teljes mértékben sem a munkanélküliség előfordulásának valószínűségében cigányok és nem cigányok között megfigyelhető különbséget, sem a roma és nem roma foglalkoztatottak között megfigyelhető bérkülönbséget. Mindez azt is jelzi, hogy a munkaerő-piaci diszkrimináció is minden bizonnyal szerepet játszik ezeknek a különbségeknek a kialakításában (Kertesi 1995).

Települési- regionális problémák

A rendszerváltás után jelentős és növekvő mértékű területi egyenlőtlenségek alakultak ki. A munkanélküliség tekintetében megmutatkozó egyenlőtlenségek folyamatosan növekedtek, annak ellenére, hogy 1993 óta a munkanélküliségi ráta folyamatosan csökkent. A legnagyobb munkanélküliséggel jellemezhető hónapban 1993 márciusában a kistérségek legnagyobb munkanélküliséggel jellemezhető tizedében 23,8% volt a regisztrált munkanélkülieknek a munkaképes korú lakossághoz viszonyított aránya, a legalacsonyabb munkanélküliséggel jellemezhető tizedben pedig 7,1%. 2001 márciusában 19,2 és 3,1 voltak a megfelelő arányok, ami azt jelenti, hogy a munkanélküliségi ráták egyenlőtlensége megduplázódott (Fazekas 2000). A jelentős mértékű egyenlőtlenségek kialakulásának okaként azt a magyarázatot szokták említeni, hogy a veszteségesen termelő, a tranzíciós válság által leginkább veszélyeztetett szocialista nagyipar is területileg meglehetősen koncentrált volt. A KGST irányú kereskedelem és a természeti erőforrások miatt néhány észak-keleti megyében nagyfokú iparosítás ment végbe. Ezeknek az ipari központoknak az összeomlása azonban nem magyarázza meg a kialakuló munkanélküliségbeli különbségeket, mert a tranzíció első szakaszában a munkahelyek megszűnése egyenletes volt az országban, a kialakuló új gazdaság azonban jelentős egyenlőtlenségeket mutatott. Emiatt a kutatók inkább hajlanak arra, hogy a munkanélküliségben meglevő regionális különbségek okát inkább a tranzíció kezdetén az egyes régiók közötti vállalkozói és ipari kapacitásban meglevő különbségekben keressék. Az állami nagyipar dominanciája egy adott régióban csak akkor vezetett később magas munkanélküliséghez, ha alacsony színvonalú infrastruktúrával ellátottsággal, és egyéb a fejlődést segítő társadalmi feltételek ala-

csony szintjével (lakosság iskolázottsági alacsony iskolázottsága, szolgáltatások, kereskedelem alacsony fejlettsége) párosult (Fazekas 2000). Későbbi vizsgálatok azt mutatják, hogy a régiók közötti jövedelmi különbségek magyarázatában növekedett a centrum-periféria viszony, tehát a Budapesttől, illetve a nyugati régióktól való távolság magyarázó szerepe. Budapest, valamint a Graz és Bécs felé vezető utak mentén fekvő települések gyorsabban talpra álltak, köszönhetően többek között annak, hogy a külföldi tőkebefektetések nagy része is ide áramlott.

Kutatások kimutatták, hogy azok a régiók munkaerőpiacai vannak kedvező helyzetben, amelyekbe jelentős mennyiségű külföldi tőke áramlott. A külföldi tőkebefektetések elsősorban azokat a mikro-régiókat részesítették előnyben, amelyek magasabb iskolázottságú lakossággal rendelkeznek és közelebb fekszenek a nyugattal való kereskedelem fontos útvonalaihoz. A budapesti agglomeráció és a sok szakmunkással rendelkező nyugat-magyarországi városok voltak legkedvezőbb helyzetben (Fazekas 2000).

5.3. Az Európai Unióhoz való csatlakozás hatása az egyenlőtlenségekre

Az Európai Unióhoz való csatlakozás összetett gazdasági- politikai folyamat, amelyk számos csatornán keresztül befolyásolja a jövedelmek eloszlását. A csatlakozás azt jelenti, hogy Magyarország az európai közös piac részévé válik, amely a termékek, a munkaerő és a tőke szabad áramlásán alapszik. A csatlakozás a közös piacot szabályozó közösségi joganyag átvételét is jelenti, amely többek között szabályozza a közös agrárpolitikát, a közös kereskedelem-politikát, a gazdasági versenyt stb. Ezen kívül a csatlakozás jelenti még, hogy Magyarország előtt megnyílik az európai strukturális alapokból való részesedés lehetősége. Ahogy a bevezetőben is jeleztük, a csatlakozási szerződés aláírása és a belépés a csatlakozási folyamat egy kitüntetett állomása, de maga a csatlakozási folyamat mintegy tíz éve tart, és várhatóan a csatlakozási szerződés aláírása után néhány évig még elhúzódik. Az EU- csatlakozás számos hatása tehát már realizálódott, a társadalmi egyenlőtlenségek tekintetében is, ugyanakkor a csatlakozásnak valószínűsíthetően lesznek további újraelosztási hatásai. A csatlakozás újraelosztási hatásainak nagyságára becslést adni rendkívül bonyolult feladat, erre itt nem vállalkozunk. Megpróbáljuk azonban bemutatni azokat a mechanizmusokat, amelyek révén az Európai Unióhoz való csatlakozás hat a jövedelmek eloszlására.

A jövedelmi egyenlőtlenségek az egyének által a munkaerőpiacon és a tőkepiacon realizált jövedelmek egyenlőtlenségeitől függnek elsősorban. Ezen kívül szintén befolyásolják a jövedelmi egyenlőtlenségeket azok a demográfiai folyamatok, amelyek meghatározzák, hogy ezek a személyes jövedelmek hogyan kombinálódnak háztartási jövedelemmé. Ugyancsak fontos szerepet játszik a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásában, hogy az adóztatás és állami transzferek révén megvalósuló újraelosztás mennyire képes a munkaerőpiacon ill. tőkepiacon kialakult egyenlőtlenségeket tompítani. Az egyenlőtlenségeket meghatározó számos tényező közül elsősorban a csatlakozásnak a keresetek eloszlására és a redisztribúcióra való hatását vizsgáljuk.

5.3.1. Keresetek eloszlásának változása és a csatlakozás

Empirikus vizsgálatok igazolják, hogy a háztartások jövedelmeiben a munkajövedelmek aránya a legmagasabb és ennek a jövedelemtípusnak az egyenlőtlensége határozza meg leginkább az összes háztartási jövedelem eloszlásában megfigyelhető egyenlőtlenségeket. A keresetek szóródásának fő meghatározói a munkaerő keresleti és kínálati viszonyai, valamint a munkaerő-piaci intézményrendszer.

A nyolcvanas években ill. a kilencvenes évek elején, kevés kivételtől eltekintve a fejlett országok munkaerőpiacait a keresetek eloszlásának növekvő egyenlőtlensége jellemezte (ld. Pl. OECD 1993, Gottschalk és Smeeding 1997). Ezeknek a folyamatoknak az elemzői rámutattak arra, hogy a nyolcvanas években a képzett munkaerő relatív bére növekedett, annak ellenére, hogy a jól képzett munkaerő relatív kínálata is növekedett. Ez csak úgy mehetett végbe, ha közben a kínálat növekedésének mértékét meghaladó keresletnövekedés is mutatkozott a képzett munkaerő iránt. A képzett munkaerő iránti kereslet növekedésének magyarázatára többféle hipotézist is megfogalmaztak a munkagazdászok (Gottschalk és Smeeding 1997, Aghion et al. 1999). Az ún. „deindusztrializációs” hipotézis szerint az ipari termékektől a szolgáltatások felé elmozduló végső fogyasztás a felelős ezért, hiszen az utóbbi szektor nagyobb arányban használ képzett munkaerőt. Más elméletek szerint a fejlődő országokkal kibontakozó nemzetközi kereskedelem miatt tolódott az Egyesült Államokban és a fejlett országokban a munkakereslet a képzett munkaerő irányába. Az empirikus vizsgálatok azonban azt bizonyítják, hogy az egyes iparágakon belül is megfigyelhető a keresetek szóródásának növekedése. Ez olyan technológiai változások nyomán jöhetett létre, amely minden szektorban megnövelte a képzett munkaerő termelékenységét. A piaci erők mellett intézményi változások

is elősegíthették a keresetek egyenlőtlenségének növekedését: pl. a bértárgyalások decentralizálása a keresetek szóródásának növekedését vonja magával, hiszen azok szintje nem mindenre érvényes központi megállapodásoktól, hanem a sokkal heterogénebb vállalati szintű megállapodásoktól függ. A következőkben ebben az elméleti keretben interpretáljuk a kilencvenes években a magyar munkaerőpiacon zajló folyamatokat és értékeljük az EU-csatlakozás kapcsán várható fejleményeket.

Kereskedelmi integráció és egyenlőtlenségek

Az Európai Unióhoz való csatlakozás egyrészt jelenti a jelenlegi tagállamokkal szemben a külkereskedelem liberalizálását, másrészt az EU-n kívüli országokkal szemben pedig a közös kereskedelem-politika átvételét. A nemzetközi kereskedelem jóléti hatásainak elemzésekor figyelembe kell venni, hogy a kereskedelem a termékárakat lefelé nyomja, így fogyasztóként mindenki profitál a kereskedelem előnyeiből. Ugyanakkor, a kereskedelem a termelési tényezők értékét is befolyásolja, és azon tényezők tulajdonosai számára, amelyek értéke a kereskedelem következtében csökken, előfordulhat, hogy a kereskedelem összesített hozadéka negatív. A kereskedelem tehát nemcsak hatékonysági, hanem elosztási hatásokkal is rendelkezik, így a kereskedelem előtti akadályok elhárulása is hat a jövedelmek eloszlására. A kereskedelmi integráció elosztási hatásait leggyakrabban olyan modell keretében szokták elemezni, amelyben a kereskedelem azért előnyös az egyes országok számára, mert azok különböznek a különféle termelési tényezőkkel való ellátottságban (Aghion et al. 1999). Ilyenkor az egyes országok olyan termékek előállítására specializálódnak, amelyeknek előállításához szükséges termelési tényezőkkel bőséggel rendelkeznek. A kereskedelem kibontakozásának következménye az, hogy növekszik annak a termelési tényezőnek az ára, amellyel az integráció előtt bőségesen rendelkezett az adott ország, és csökken annak a tényezőnek az ára, amellyel kevésbé volt ellátva. A leggyakrabban tárgyalt példa egy „szegény” és egy „gazdag” ország között kibontakozó kereskedelem (lásd például Bean et al. 1998). A „gazdag” országban magas a képzett munkaerő aránya, de csak szűkösen rendelkeznek képzetlen munkaerővel, ezért ennek ára viszonylag magas. A „szegény” országban fordított a helyzet, ott bőségesen áll rendelkezésre képzetlen munkaerő, ezért ennek ára viszonylag alacsony, viszont kevésbé rendelkeznek képzett munkaerővel, ezért ennek ára viszonylag magas. A kereskedelmi integráció után a „szegény” ország a képzetlen munkaerővel előállítható termékek előállítására specializálódik, és mivel az ilyen termékek iránti kereslet a „gazdag” országba irányuló export révén növekszik, így a képzetlen munkaerő ára is növekedni fog. A „szegény” országban élő magas képzettségű dolgozók munkája iránti kereslet viszont csökken a „gazdag” országból érkező

olcsóbb import-termékek miatt. Összességében így a szegényebb országban csökken a keresetek egyenlőtlensége, a „gazdagabb” országban viszont növekedni fognak az egyenlőtlenségek, mert az iskolázott munkaerő ára növekszik a képzetlen munkaerő árához képest. Számos tanulmány született, amely ezen gondolatmenet empirikus relevanciáját vizsgálta a kereseti egyenlőtlenségek növekedésének magyarázatában az Egyesült Államokban (ezekről lásd pl. Gottschalk és Smeeding 1997). A kereskedelem volumenében vagy irányában bekövetkező változások tehát jelentős gazdaságszerkezeti változásokat eredményezhetnek, amelyek a következtében jelentősen megváltozik a termelési tényezők iránti kereslet, és ez a jövedelmek eloszlására is hatással van.

A magyarországi gazdasági átmenet két jellegzetes szakaszra osztható: az első szakaszban, a kilencvenes évek első felében jelentős mértékű gazdasági szerkezet-váltás történt, míg a második szakaszra, a kilencvenes évek második felében a külföldi működőtőke intenzív beáramlása, jelentős technológiai fejlődés és gazdasági növekedés volt jellemző (Kertesi és Köllő 2001, Kézdi 2002). Az átalakulás első szakaszában a gazdasági szerkezetváltás részben az árak liberalizálása és a vállalkozás szabadsága mellett részben a külkereskedelem irányában történt változások következtében ment végbe.

Magyarország külkereskedelmében már a nyolcvanas évek végén megkezdődött egy általános kereskedelmi liberalizáció, amely elsősorban a mennyiségi import-korlátozások megszüntetését jelentette. Ehhez járult hozzá a kilencvenes évek elején az Európai Unióval aláírt társulási szerződés, valamint a közép-európai országok között megkötött CEFTA kereskedelmi megállapodás, illetve a WTO- tagság által megkövetelt liberalizációs lépések. Magyarország 1995 után az Európai Unióval kötött társulási szerződés értelmében fokozatosan felszámolta az EU-ból származó ipari termékekre kivetett vámot, és az ipari termékek esetében az EU és Magyarország között 2000-re gyakorlatilag megvalósult a szabad kereskedelem (Losoncz 2001). A külkereskedelem irányában is gyökeres változások játszódtak le. A KGST keretében a többi volt szocialista országba és a volt Szovjetunióba irányuló kereskedelem összeomlott és az erre a piacra termelő vállalatok egy része sikeresen hódította meg a nyugati piacokat, más részük viszont képtelen volt termékeinek új piacokat találni. Az évtized végén a csatlakozás küszöbére érve Magyarország legjelentősebb külkereskedelmi partnere az EU lett, az ország kivitelének 1997-ben 72%-a irányult az Unió országaiba, behozatalának pedig 65%-a származott onnan. A kereskedelem növekedése is jelentős mértékű volt. A behozatal (dollarban számolva) kétszeresére, a kivitel pedig ennél is nagyobb mértékben, 2,3-szorosára nőtt 1993 és 1997 között (Jakab, Kovács és Oszlay 2000). Ráadásul Magyarországnak az EU-ba

irányuló exportjában a kilencvenes évek második felében folyamatosan növekedett a képzett munkaerővel előállított, illetve a technológia-intenzív termékek aránya (Kaminsky és Riboud 1999).

A kilencvenes évek első felét jellemző gazdasági szerkezetváltást tehát részben ezek a kereskedelmi változások kényszerítették ki. Ennek következtében jelentősen csökkent a foglalkoztatás a bányászatban 80%-kal, a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban 60%-kal, valamint a feldolgozóiparban 40%-kal csökkent a dolgozók száma. A vas és acéliparban egynegyedére zsugorodott a foglalkoztatás, míg a könnyűipari ágazatokban kisebb mértékű visszaesés volt tapasztalható. A munkájukat elvesztők egy része a szolgáltató szektorban talált munkát: a kereskedelemben, a szállodaiparban és a vendéglátóiparban volt nagyobb mértékű a foglalkoztatás emelkedése (Kézdi 2002). Mivel a versenyképtelenné vált vállalatok jelentős számban foglalkoztattak képzetlen munkaerőt, a kilencvenes évek első felében a képzett munkaerő arányának emelkedése a foglalkoztatottak között annak volt köszönhető, hogy a magasabb képzettségű munkaerőt foglalkoztató ágazatok felé tolódott el a gazdaság szerkezete. Később, az EU tagországokból származó ipari termékekre kivetett vámok eltörlése már nem gyakorolt a keleti piacok elvesztéséhez hasonló sokszerű hatást a magyar vállalati szektorra. Az erősödő importverseny hatása finomabb volt, hiszen addigra csak a versenyképes vállalatok maradtak állva (Dezséri, Meisel és Rác 2000).

Összességében tehát a külföldi tőkebefektetések által vezérelt átalakulás egy versenyképes, és az európai piacokra termelő ipari szektor megjelenését segítette elő. Az Európai Unióval kialakult kereskedelmi integráció azt valószínűsíti, hogy a kereskedelmi akadályok további csökkentése nem fog a magyar iparban további jelentős szerkezetváltást eredményezni. Ugyanakkor vannak olyan ágazatok, amelyek eddig jelentős védelmet élveztek, és a kereskedelmi liberalizációval nehéz helyzet elé fogja őket állítani a külföldi termékek versenye. Ilyen problémák sújthatják a mezőgazdaságot, a megmaradt nehézipari kapacitásokat, a kevésbé versenyképes kis és középvállalkozó szektort, a szolgáltató szektort. A mezőgazdaság versenyképességére vonatkozó vizsgálatok (Fertő 2000, Fertő és Hubbard 2001) azt mutatják, hogy a gabonatermesztés versenyképesebb, mint az állat-tenyésztés, de ez utóbbi szektorban is vannak a magyar mezőgazdaságnak komparatív előnyei az EU-val szemben. A vizsgálatok ezen kívül azt is mutatják, hogy a nagyobb gazdaságok versenyképessége meghaladja a kisebb üzemekét, tehát elsősorban ez utóbbiak számára (kisebb családi gazdaságok, részmunkaidős gazdaságok) okozhat problémákat a csatlakozás. Ezek az ágazatok tehát kénytelenek lesznek a csatlakozás után az európai termékek intenzívebb versenyével megküzdeni, aminek

eredményeképpen a csatlakozási folyamat eredményezhet még kisebb mértékű szerkezeti átalakulásokat a magyar gazdaságban.

Modernizáció, technológiai fejlődés és egyenlőtlenségek

A kilencvenes évek második felében hasonló folyamat játszódott le Magyarországon, mint a fejlett országok munkaerőpiacain a nyolcvanas ill. kilencvenes években, amikor is a képzett munkaerő relatív bére a gazdaság egyes szektorain belül is növekedett. Ezt a munkagazdászok leggyakrabban avval magyarázzák, hogy olyan technológiai változások mentek végbe, amelyek megnövelték a képzett munkaerő termelékenységét, és ezáltal a képzett munkaerő iránti keresletet. A gazdasági átalakulás második szakaszában tehát már nem a tevékenység szektorok közötti arányának változása, hanem az egyes szektorokon belül az egyre fejlettebb technológiák alkalmazása növelte a képzett munkaerő iránti keresletet. Kertesi és Köllő (2001) bemutatja, hogy azokban a vállalatokban, ahol magasabb a fiatal-iskolázott munkaerő részaránya a dolgozók között, magasabb a vállalat termelékenysége is, és a kilencvenes években folyamatosan nőtt a fiatal-iskolázott munkaerő arányának hatása a termelékenységre. Ugyancsak növekedett a vállalatok tőkefelszereltségének és a náluk dolgozó fiatal és iskolázott munkaerő részarányának összefüggése. Úgy tűnik ekkor már elindult egyfajta „specializáció, amelynek során a modernebb és termelékenyebb technológiák működtetéséhez fiatalabb munkaerőt alkalmaznak” a vállalatok (Köllő 2000, 87.old.).

A magyar gazdaság technológiai fejlődésében jelentős szerepet játszott a külföldi működőtőke. Magyarország és az EU illetve a világgazdaság integrálódását nemcsak a kereskedelem fejlődése támasztja alá, hanem az országba beáramló külföldi működőtőke jelentős mennyisége is. A gazdasági integráció ugyanis nemcsak a termékek szabad mozgása révén, hanem a termelési tényezők vándorlása révén is megvalósulhat. A tőke és munka mozgását az integrálódó országok között meglévő hozamkülönbségek motiválják, a termelési tényezők oda vándorolnak, ahol magasabb hozamot tudnak elérni. Amikor az országok annak a terméknek az előállítására specializálódnak, amelyhez szükséges termelési tényezőkkel relatíve jobban ellátottak, akkor a tényezők migrációjának elosztási hatásai hasonlóak a kereskedelem elosztási hatásaihoz. A migrációval azoknak a termelési tényezőknek a tulajdonosai járnak jól, amelyben az integráció előtt gazdagabb volt az adott ország, és csökken a tényezőnek a hozama, amelyben szegényebb volt. Így a gazdagabb ország tőkeexportjával az adott ország tőketulajdonosai és a befogadó ország munkásai járnak jól, míg a gazdagabb ország munkásai és a befogadó ország tőketulajdonosai pedig rosszul (Bean et al. 1998). Ha figyelembe vesz-

szük, hogy Magyarország relatíve leginkább képzett munkaerőben gazdag országnak tekinthető, így érthetővé válik, hogy a külföldi tőkebefektetések nyomán növekedett a képzett munkaerő bérelőnye a kilencvenes évek második felében.

Az egyenlőtlenségek jövőbeni alakulásának előrejelzésénél az egyik legfontosabb kérdés, hogy a jövőben milyen mértékben folytatódik a technológiai fejlődés, ami jelentős mértékben a beáramló külföldi tőke nagyságától is függ. Az EU- csatlakozás önmagában rövid-távon várhatóan nem fogja lényegesen megnövelni az országba áramló külföldi tőke mennyiségét. Pozitíven hat a Magyarországra irányuló külföldi befektetésre, hogy a befektetésekkel kapcsolatos országhoz tartozó kockázat a csatlakozással várhatóan csökken (ld. Baldwin et al. 1997). Ugyanakkor a csatlakozásnak a külföldi működőtőke importra gyakorolt hatásának megítéléséhez figyelembe kell venni, hogy valamelyest romlik a beruházások üzleti környezete. A működőtőke- befektetéseket ösztönző adókedvezmények, a vám visszatérítés és a vámszabad területek megszűnésével és hosszabb távon a bérköltségben meglévő különbségek csökkenésével nemcsak az EU-n kívüli vállalatok, hanem az európai vállalatok számára is kedvezőtlenebb lesz a befektetési környezet (Losoncz 2001). Ugyanakkor, amennyiben a magyar gazdaság EU-n belüli fejlődésének egy sikeres forgatókönyve valósul meg, úgy folytatódni fog a gazdaság modernizálódása, technológiai fejlődése. Ez mindenképpen a fiatal, iskolázott réteg számára kedvező, az ő munkájuk, szakértelmük iránti kereslet növekedését valószínűsíti. Hogy ez mennyiben fogja eredményezni a bérkülönbségek további növekedését az a munkakínálat alakulásától is függ. Amennyiben az oktatási rendszer nem tud lépést tartani az iskolázott munkaerő iránti növekvő igényvel, akkor növekedni fog a képzett munkavállalók kereseti előnye, ellenkező esetben azonban az is előfordulhat, hogy csökken a képzettek és képzetlenek közötti bérkülönbség. Meg kell jegyezni, hogy amennyiben a fiatal és képzett munkaerő relatív bére növekszik, akkor a kereseti egyenlőtlenségek aggregált szintje nem biztos, hogy növekszik, hiszen a képzettség növekvő hozamát ellensúlyozhatja az a tény, hogy az idősebb munkavállalók kereseti előnye pedig csökken a fiatalokhoz képest.

Külföldi tőkebefektetés és regionális egyenlőtlenségek

Ahogy korábban is tárgyaltuk, a külföldi működőtőke-befektetések erőteljes koncentrálódása a budapesti és a nyugat-magyarországi régiókba jelentős regionális különbségeket eredményezett. Kérdés, hogy az EU csatlakozással felerősödik-e a tőke koncentrálódása avagy a tőkebefektetések fokozatosan szétterjednek az ország alacsonyabb fejlettségű régiói felé.

A gazdasági tevékenység területi eloszlásával kapcsolatos elméleteknek hangsúlyozzák, hogy egyszerre működnek olyan erők, amelyek a gazdasági tevékenység térben való szétterjedését, és ezáltal a régiók közötti konvergenciát segítik elő, és olyan erők, amelyek a gazdasági tevékenység koncentrációja, és így a régiók divergálása irányába hatnak (Ottaviano és Puga 1998). A gazdasági tevékenység szétterjedését elsősorban a vállalatok versengése kényszeríti ki. Ha a régiók közötti kereskedelem költségei magasak, akkor a vállalatok főképpen a helyi piacra termelnek. Ilyen esetekben annyi vállalat települ egy régióba, amennyit a régió piacának mérete megenged. Ahol a piac méretéhez képest sok vállalat tevékenykedik, ott a verseny miatt alacsony profitra lehet csak szert tenni, ezért néhány vállalat olyan régiókba teszi át a székhelyét, ahol kevesebben termelnek. Amennyiben csökkennek a kereskedelmi költségek, a vállalatok nemcsak a saját piacra, hanem a másik régió piacára is tudnak szállítani. Ilyenkor életbe lépnek a gazdasági tevékenység koncentrációját elősegítő erők: a nagyobb agglomerációkban ugyanis hatékonyabb a termelés, ha az adott szektort a növekvő skálahozadék jellemzi. Ennek következtében a vállalatok egy része a nagyobb régióba (agglomerációba) teszi át székhelyét, és a termékei iránt a másik régióban megnyilvánuló keresletet exporttal elégíti ki. Ugyanakkor az agglomerációban a vállalatok szaporodó száma egyre nagyobb keresletet támaszt a termelési tényezők iránt, emelkednek tehát a munkabérek. Amennyiben az agglomeráción kívül élő lakosság elég mobil, akkor végeredményben a kereskedelmi költségek csökkenése a munkaerőnek az agglomerációba való áramlását fogja elősegíteni, és régiók fejlődési üteme közötti különbség tovább élesedik. Ha a munkaerő nem mobil, akkor lehetséges, hogy a vállalatok vándorolnak át a másik régióba az alacsonyabb bérek miatt.

Az elméletek tehát felhívják a figyelmet arra, hogy a kereskedelem költségeinek csökkentése (vámok, mennyiségi korlátozások eltörlése, vagy a közlekedési infrastruktúra javítása révén) bizonyos feltételek mellett kedvez a gazdasági tevékenység további koncentrációjának. Az EU-csatlakozás után is számítani kell arra, hogy a működőtőke-beruházás továbbra is képzett munkaerőben gazdag, továbbá kedvező infrastrukturális, illetve közlekedési jellemzőkkel rendelkező budapesti ill. nyugat-magyarországi régiókba, azon belül is a nagyobb ipari agglomerációkba fog koncentrálni.

5.3.1.4. A munkaerő-piaci intézményrendszer szerepe

A munkagazdaságtani irodalom részletesen tárgyalja a szakszervezetek szerepét a bérszínvonal és a foglalkoztatás alakulásában. Az elméletek lényegében azt mondják, hogy amennyiben egy szakszervezet jelentős alkuerővel rendelkezik, vagyis a munkavállalók jelentős részét

tudják mozgósítani, akkor a munkáltatóval folytatott bértárgyalásokon magasabb bért tudnak elérni, mint a dolgozók egyenként, ez viszont magasabb munkanélküliséghez vezethet. A bértárgyalások három szintjét szokták megkülönböztetni. Ezek a decentralizált, vállalati szintű béralku, az ágazati szintű és az országos szintű bértárgyalás. A keresetek szóródása értelem-szerűen növekszik a bértárgyalási szint decentralizáltságának fokával.

A bérek szóródásának növekedése a kilencvenes években Magyarországon decentralizált bérmeghatározási rendszer mellett jött létre: az országos és ágazati alkuk helyett a vállalati bérmegállapodások voltak legnagyobb hatással a keresetek alakulására. Az országos egyeztetés a minimálbérek meghatározásában játszik szerepet, egyébként a béremelésekre vonatkozó ajánlások nem kötelezőek a vállalatokra nézve. Az ágazati megállapodások csak bizonyos esetekben (pl. vasút) lényegesek (Koltay 2000). A vállalati béralku fontosságát támasztja alá az is, hogy erősödött a vállalatok termelékenység és a vállalatnál fizetett bérek közötti összefüggés, valamint a bérek és a helyi munkanélküliség összefüggése is (Köllő 2000). Ezen a ponton kérdéses, hogy a magyar bérmeghatározási rendszer közelíteni fog-e a kontinentális Európára jellemzőbb magasabb (ágazati) szintre kiterjedő alkukra épülő rendszerhez, vagy az angolszász országokra jellemző decentralizált bérmeghatározás szerepe marad döntő.

Számos szerző óva inti az újonnan csatlakozó országokat, hogy a kontinentális országokra jellemző, merevebb munkaerő-piaci rendszert adoptálják, a csatlakozással járó esetleges strukturális változások ugyanis a munkaerőpiac rugalmas alkalmazkodását teszik szükségessé (Burda 1998, Jimeno 2001). Ezek szerint a szerzők szerint némi nyomás is megfigyelhető az EU részéről, hogy a csatlakozó országok minél nagyobb mértékben átvegyék a nyugat-európai országokra jellemző munkaerő-piaci szabályokat. Ennek (kimondatlan) célja az is, hogy megakadályozzák, hogy az újonnan csatlakozó országok kevésbé szigorú munkaerő-piaci szabályozással (ún. „szociális dömping révén”) az alacsonyabb bérköltségeken túl további előnyökre tegyenek szert a működőtőke- befektetésekért folyó versenyben.

5.4. A csatlakozás lehetséges hatásai egyes népességcsoportokra és szociál-politikai következmények

Az előzőekben áttekintettük az EU csatlakozás várható elosztási hatásait és láttuk, hogy nem várható az egyenlőtlenségek további jelentős mértékű emelkedése rövid- távon. Egyes társadalmi csoportokat azonban jellemzően másképpen érinthet a csatlakozás. Ebben a rész-

ben néhány ilyen csoport esetében foglaljuk össze a csatlakozás várható hatásait és utalunk az aktuális közpolitikák problémás pontjaira is.

5.4.1. Fiatal generációk

A fiatal generációk alapvetően bizakodva nézhetnek az EU-csatlakozás elébe. Ahogy a rendszerváltás „nyertese” is a viszonylag fiatal, az egyetemeket a kilencvenes évek elején elvégző generáció lett, így a mostani fiatal generációk fogják leginkább élvezni a csatlakozás következtében megerősödő gazdasági fellendülést, a megnyíló határokat. A fiatal generáció munkaerő-piaci esélyeit elsősorban az befolyásolja, hogy mennyi piacképes tudást halmozott fel az iskolaévek alatt. Ahogy láttuk, világméretű tendencia, hogy a fejlett országokban a termelési technológiák olyan irányba változnak, hogy egyre nagyobb igényt támasztanak képzett munkaerő iránt, míg a képzetlen munkaerő iránti kereslet csökken. Kérdés, hogy a magyar oktatási rendszer mennyiben felel meg ezeknek a követelményeknek.

Ebből a szempontból korántsem lehetünk nyugodtak, ugyanis a magyar oktatási rendszert az utóbbi időben számos kritika érte. Kezd megdőlni a magyar lakosság magas iskolázottsági szintjével kapcsolatos mítosz. A már iskolába nem járó munkaképes korú népesség több mint negyedének (27%, 1,37 millió ember) nincs a munkaerőpiacon értékesíthető szakismerete, vagyis a nyolc általánost meghaladó iskolai végzettsége. A képzetlenek változatlan ütemű újratermelése egészen a kilencvenes évek elejéig folyt: minden évben a 16 évesek állományából legalább 20% képzetlen volt (Kertesi 2001). A kilencvenes évek folyamán az oktatásban megfigyelhető némi mennyiségi javulás: a bekerülő korosztályok egyre nagyobb része szerez érettségit. Az általános iskola után tovább nem tanulók aránya valamelyest csökkent, és csökkent a szakmunkásképzőbe és szakiskolába járók aránya is, az érettségit adó középfokú oktatásban résztvevők aránya viszont növekedett (Lannert 1998). Ez a folyamat persze részben annak köszönhető, hogy az adott korcsoport létszáma alacsonyabb volt a megelőző fiatal generációk létszámához képest, így adott iskolai kapacitás mellett is lehetővé vált némi középiskolai expanzió. A felsőoktatásban is megfigyelhető hasonló folyamat, ami egyrészt örvendően növeli a felsőfokú végzettségűek arányát az egyes korosztályokon belül, de egyrészt a képzés minőségének rovására megy, másrészt a felsőfokú végzettséggel rendelkező pályakezdők körében már-már túlkínálathoz vezet (Tímár és Polónyi 2002).

A mennyiségi javulás mellett ugyanakkor az oktatás minőségét és torz szerkezetét számos kritika érte. Az alapfokú oktatás minőségében a kilencvenes évek első felében legalábbis álta-

lános romlás volt megfigyelhető, mind az olvasás-megértési, mind a matematikai ún. hídfeladatok megoldásában romlott a tanulók teljesítménye (Lannert 1998). Bár később országos átlagban némi javulás következett be, de a falvakban és kisebb városokban továbbra is romló teljesítményekről lehet beszélni. A felsőfokú képzés struktúrája is torz, nem igazodik a munkaerő-kereslethez: pl. sok a gazdasági képzettségű és túlzott a 4-5 éves képzések aránya a rövidebb és gyakorlatorientáltabb „post-secondary” oktatás helyett (Tímár és Polónyi 2002).

Ezen felül azt is kimutatta egy nemzetközi vizsgálat, hogy Magyarországon a legnagyobb a gyermekek iskolai teljesítményében megmutatkozó különbség az apa iskolázottsága szerint. Erős szelekció működik a magyar közoktatásban, a középiskolákban a szelekciós pontok egyre korábbra kerültek (Lannert 1998).

Összességében tehát megállapítható, hogy ahhoz, hogy a fiatal generációk jelentős része valóban eséllyel lépjen fel az európai munkaerőpiacon az oktatási rendszerben minőségi fejlesztésre és szerkezeti kiigazításra is szükség van.

5.4.2. Értelmiségiek

Ahogy korábban is tárgyaltuk, a képzettség szerepe jelentősen emelkedett a munkaerőpiaci siker meghatározásában a kilencvenes évek folyamán. Ugyanakkor leginkább a fiatal generációk végzettségét értékelte leginkább a munkaerőpiac, az idősebb (a kilencvenes évek elején negyvenes éveikben járó) diplomások kereseti pozíciója romlott.

Mindenesetre a kilencvenes évek elején szerzett gazdasági, jogi, műszaki diploma igen jó ajánlólevélnek bizonyult a munkaerőpiacon, különösen, ha nyelvismerettel is párosult. Tulajdonosaik közül jó páran hamar a gazdasági élet vezető pozícióba kerültek. A kilencvenes évek folyamán később végzett évfolyamok számára ez a rendkívül gyors karriermobilitási út már nem tekinthető tipikusnak. A fiatal jogászok, közgazdászok, informatikusok a szervezeti hierarchia aljáról kezdik pályájukat. Egyes esetekben már túlkínálat van diplomásokból, előfordul, hogy több hónapot is kell álláskereséssel tölteni, vagy a végzettséghez képest alacsonyabb státuszú foglalkozással kénytelenek beérni a pályázók. Összességében azonban, amennyiben Magyarország továbbra is a képzett munkaerőt alkalmazó, fejlett technológiára épülő gazdasági fejlődés útján halad, úgy minden bizonnyal továbbra is kedvező munkapiaci kilátásokkal számolhatnak a fiatal szakértelmiségiek.

Ugyanakkor a szakértelmiség már a formális csatlakozás előtt is európai illetve globális munkaerőpiacon próbálhat érvényesülni. A fiatal szakértelmiség iránt a legnagyobb az érdeklődés a külföldi vállalatok, pénzintézetek részéről, elég csak a fiatal informatikusok számára megnyitott németországi bevándorlási lehetőségre gondolni. A külföldi munkavállalás további akadályai fognak elhárulni a csatlakozással, így nem lenne meglepő, ha sokan kipróbálnák magukat az EU tagállamaiban.

5.4.3. Közalkalmazottak, köztisztviselők

A piacgazdaságba való átmenet során a közszféra dolgozóinak helyzete másképp alakult, mint a versenyszférában foglalkoztatottaké. Egyrészt, míg a nem állami szférában csökkent a foglalkoztatás, addig a közszférában (a közigazgatásban, az egészségügyben, és az oktatásban dolgozókat ideértve) kismértékben még növekedett is (Kézdi 1998). Másrészt a közszférában dolgozók relatív keresete 5-11%-kal csökkent a versenyszférában dolgozókhöz képest. E mögött igazából még nagyobb mértékű lemaradás figyelhető meg a közszféra kereseteiben, hiszen a közszférában dolgozók jellemzően magasabb iskolai végzettségűek, mint a versenyszférában foglalkoztatottak. Megállapították, hogy éppen a legmagasabb végzettségűek körében figyelhető meg a legnagyobb lemaradás a közszférában dolgozók kereseteiben a hasonló életkorú, iskolai végzettségű, nemű versenyszférabeli dolgozó keresetéhez képest. Ez azt jelenti, hogy az igazán jól képzett munkaerő lehetőségei nagymértékben javultak a közszférán kívül (Kézdi 1998). A jobban konvertálható tudással rendelkező dolgozók (pl. jogászok) egy része el is hagyta a szektort, míg a kevésbé konvertálható tudással rendelkezők (orvosok, ápolónők) nem tudták ezt megtenni. Bár ezzel kapcsolatban nem állnak rendelkezésre friss, megbízható adatok, de a Kormány 100 napos programjában megvalósított 50 százalékos közalkalmazotti béremelés hatására valószínűleg ideiglenesen megállt a kormányzati szektor és a magánszektor bérvizonyai közötti eltolódás. Ugyanakkor a mostani jelentős mértékű béremelés sem rendezi valószínűleg megnyugtatóan ennek a rétegnek a helyzetét, különösen, ha a következő évekre fiskális szigor vetíthető előre.

Az EU- csatlakozással minden bizonnyal a közszférában dolgozók helyzete is javul. Egyrészt a köztisztviselő kar számára megnyílik az EU intézményekben folytatott karrier lehetősége, másrészt a kormányzat nem kerülheti el, hogy a közszféra modernizálásával, a (egyes területeken a foglalkoztatottak számának csökkentése által is elősegített) hatékonyság növelésével együtt a dolgozók bérei és az EU más országában tapasztalható kereseti színvonal kö-

zötti különbséget ne csökkentse. Az ország hosszú távú fejlődésének humán erőforrás oldalának biztosításában pedig kulcsszerepet játszanak az oktatásügyi és egészségügyi dolgozók. Bár a tanárok esetében nehezebb a mobilitás, de a fiatal orvosokat már most szívesen látják Európa más városainak kórházaiban.

5.4.4. A roma népesség

Ahogy a jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység vizsgálatánál láttuk a roma népesség többszörösen veszélyeztetett, hiszen sok közöttük az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező, valamint az elmaradott régiókban, kistelepüléseken élő.

A rendszerváltás után új intézményi, jogi keret létesült a cigányság problémáinak kezelésére. A rendszerváltás évében felállt a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, amelynek feladata a kormány kisebbségvédelmi döntéseinek előkészítése, elvi megalapozása és koordinálása, valamint kisebbségek helyzetének folyamatos elemzése (Kállai 2000, Varjú 2000). 1993-ban megszületett a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény, amelyben a cigányságot először ismerik el jogilag is kisebbségnek. A törvény deklarálta az egyéneket és a kisebbségeket egyaránt megillető kisebbségi jogokat, lehetőséget biztosított szervezet alakítására, és a helyi és országok kisebbségi önkormányzatok létrehozásáról is rendelkezett. Ugyancsak 1993-ban törvény rendelkezik a kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézményének (ombudsman) létrehozásáról (Kállai 2000, Varjú 2000). Nemcsak általában a kisebbségi jogok deklarálása és védelme kapcsán, hanem szakpolitikák és szakminisztériumok szintjén is történt előrelépés a cigányság felzárkóztatásának érdekében. A közoktatási törvény 1996-os módosítása rögzítette a kisebbségi önkormányzatok számára azokat a lehetőségeket, amelyek mellett közoktatási intézményeket alapíthatnak és működtethetnek. Az 1997-es MKM rendelet a kisebbségek óvodai és iskolai nevelésével, oktatásával kapcsolatban rendelkezik. A gyermekek életkori sajátosságainak, egyéni fejlettségének megfelelő nevelés, oktatás kialakítását, és a kisebbségi nyelv, kultúra elsajátítását tűzi ki célul (Kemény 1999). 2002-től az Oktatási, valamint a Munkaügyi Minisztériumban a roma ügyekkel foglalkozó miniszteri biztosokat neveztek ki.

A kisebbségi, etnikai ügyek intézményi kereteinek kialakítása mellett a cigányság egyre nehezebbé váló helyzete világossá tette, hogy a cigányság életfeltételeinek javítása csak egy átgondolt, hosszú távú stratégia következetes végig vitele esetén van esély (Kállai 2000). 1995-ben létrehozták a Cigányügyi Koordinációs Tanácsot, azzal a feladattal, hogy összehan-

golja a minisztériumok és az országos hatáskörű szervezetek tevékenységét a cigányság problémáinak kezelése és társadalmi integrációjuk elősegítése érdekében. A Tanács feladatai közé tartozott közép- és hosszú távú programok kialakítása és az esélyegyenlőtlenség csökkentésének igénye. A hosszú távú stratégia a roma népesség társadalmi és gazdasági integrációját tűzi ki célul a romák identitásának megőrzése mellett. A program a cigány családok önfenntartó képességének fokozása érdekében az oktatás és foglalkoztatás feltételeinek javítását határozta meg prioritásként. Javasolta források összevonását és ellenőrzési (monitoring) rendszer kiépítését, de az alapelvek leszögezésén kívül a dokumentum kevés valós előrelépést jelentett (Kálai 2000).

A kilencvenes évek folyamán tehát kialakult a kisebbségvédelem intézményrendszere és a szakpolitikák terén is történtek lépések a cigányság élethelyzetének javítására. Mindezek ellenére nem árt röviden áttekinteni, hogy a társadalomkutatók milyen konkrét javaslatokat fogalmaztak meg ezen a téren. Az 1993-as cigány-vizsgálat vezetői Kemény István és Kertesi Gábor a cigányság helyzetének javításához elsősorban a romák iskoláztatását elősegítő programokat tartottak szükségesnek. Ennek keretében javasolták az iskolaköteles kor 18 éves korig való felemelését, és a középiskolai képzés kiemelt fejlesztését a felsőoktatási expanzió helyett. Indokoltnak tartják az érintett családok és iskolák anyagi érdekeltségét növelni a gyermekek továbbtanulásában. Javasolták az iskolai szegregáció felszámolását és a cigány fiatalok továbbtanulásának támogatását tehetséggondozó kollégiumok, ösztöndíjrendszer és hitelkonstrukciók révén. Mindemellett szükségesnek látják az önálló roma oktatási intézmények fejlesztését is (Kertesi 1995, Kemény 1999). Az oktatás fejlesztése mellett a foglalkoztatási helyzet javítása érdekében is megfogalmaztak néhány javaslatot. Véleményük szerint javítani lehetne a roma fiatalok elhelyezkedési esélyeit cigány szakképzési programok indításával, továbbá szükséges, hogy a 15-18 éves állástalan fiatalok regisztrálásra kerüljenek és képzési programokban vegyenek részt (Kemény 1999). A tartós munkanélküliség ellen aktív munkaerő-piaci intézkedéseket tartanak szükségesnek. Mikrohitelzés valamint a mezőgazdasági termelés elősegítése révén segíteni kell a tartós munkanélkülieket az önállóvá válásban, illetve ingázási támogatással a közeli munkaerőpiacokra való eljutásában. Ezen kívül indokoltnak tartják olyan aktív munkaerő-piaci programok beindítását is, amelyek a cigány dolgozókat alkalmazó munkavállalók támogatásban részesítik, pl. tb-járulék állami átvállalásával vagy a minimálbér kötelező erejének enyhítése révén. A munkaerő-piaci diszkrimináció ellen diszkriminációt tiltó törvényt is szükségesnek tartanak, ugyanakkor ezen túlmenően láthattuk, hogy a javasolt intézkedések számos esetben a romák pozitív diszkriminációján alapszanak.

A kisebbségvédelmi intézményrendszer fejlettségét az EU által készített éves országjelentés is elismeri, ugyanakkor ez a dokumentum is felhívja a figyelmet arra, hogy a romák helyzetének javításával foglalkozó politikák nincsenek kellőképpen integrálva az általánosabb fejlesztési stratégiába (Európai Bizottság 2002).

5.4.5. Elmaradott régiók lakónépessége

Korábban a társadalmi kirekesztés másik legsúlyosabb kérdéseként az elmaradott régiók problémáját azonosítottuk, és láttuk, hogy az EU-csatlakozás révén megvalósuló gazdasági folyamatok önmagukban nem feltétlenül vezetnek el ezeknek a különbségeknek a csökkenéséhez. Mindez azt jelzi, hogy az állami beavatkozásnak itt is jelentős szerepe van.

A rendszerváltás után számos változás történt a területfejlesztés intézményrendszerében. Az egyik legjelentősebb változás az 1990-es önkormányzati törvény volt, amely visszaadta a helyhatóságok önállóságát, egyben meghatározott feladatok ellátását bízta rájuk és ehhez forrásokat is biztosított. A megalakult kormányban a területfejlesztési feladatok a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumhoz kerültek, és létrehozták a Területfejlesztési Alapot is. Az 1996-os területfejlesztési törvény létrehozta a területfejlesztés szervezeti rendszerét, és a hagyományos tervezési szintek mellett az Európai Unió csatlakozás szempontjából fontos régiók alapjait is lerakta (Elek és Nemes 2001). A törvény az EU gyakorlatának megfelelően definiálta a kiemelten támogatandó területek típusait: ilyenek a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségek, az iparszerkezet-átalakítás térségei, a mezőgazdasági vidékfejlesztés térségei és a jelentős munkanélküliséggel sújtott térségek. A területfejlesztési alap/célelőirányzat programjaira infrastrukturális fejlesztéssel és vállalkozásfejlesztési (munkahelyteremtő) programokkal lehet pályázni. Másik két területfejlesztési eszköz, a területi kiegyenlítést szolgáló fejlesztési célú támogatás és a céljellegű decentralizált alap forrásai elsősorban települések kommunális rendszerének fejlesztését támogatják (Illés 2002). A kilencvenes évek első felében a területfejlesztési alap forrásainak jelentős részét, 87-95%-át az ország két legelmaradottabb régiója, Észak-Magyarország és az Észak-Alföld kapta. Ezt a nagyfokú koncentrációt 1996-ban a területfejlesztési szabályozás módosítása korrigálta, és ennek a két régióknak a részesedését az összes célelőirányzat mintegy felére redukálta. A kilencvenes évek második felében azonban tovább csökkent a két legelmaradottabb régió részesedése a területfejlesztési céltámogatásból. 2001-ben már csak az összes forrás mindössze egyharmada irányult ebbe a két régióba, ami még az ország (Budapest nélküli) népességében való részesedésüket is alulmúlja. A legfontosabb területfejlesztési eszköz tehát nem tölti be

redisztributív funkcióját. Területfejlesztési szakértők megállapítása szerint a kilencvenes évek magyar területfejlesztési politikájában az EU intézményeivel konform rendszer kialakítására való törekvés mellett elsikkadt a területfejlesztési politika valódi célja (Illés 2002). Az intézményrendszer kiépítésének visszasságai közé tartozik az is, hogy az EU gyakorlatával ellentétesen nem választott önkormányzati rendszer keretében, hanem külön testületként hozták létre a megyei területfejlesztési tanácsokat. Ezért tevékenységük mögött hiányzik a demokratikus legitimáció és szerepük pusztán a pénzosztásra korlátozódik. A később létrehozott régiók egyetlen valós szerepe szintén a területfejlesztési célelőirányzat rájuk eső részének elosztása lett.

Az EU ország-jelentés is megállapítja, hogy Magyarországon sikerült kiépíteni az EU követelményeinek megfelelő, a Strukturális Alapokból érkező támogatások fogadására alkalmas területfejlesztési intézményrendszert. A területfejlesztési források felhasználását, a fejlesztési politika koncepciótlanságát ugyanakkor erős kritikák érték (Illés 2002).

6. Összegzés (egy fontos szempont mentén)

A piacgazdaságra való áttérés, és az európai uniós csatlakozás szempontjából különös jelentősége van egy viszonylag nagy létszámú és tudatos középosztály kialakulásának, illetve megerősödésének. Az erős középosztály léte, illetve a középosztály megerősödése egyik fő biztosítéka társadalmi stabilitásnak mind gazdasági, mind pedig politikai szempontból. A középosztály gazdasági jelentősége nem csupán abban mutatkozik meg, hogy viszonylagos anyagi jólétben élnek, hogy – erős szegmentáltságuk ellenére – jövedelmük magasabb, és stabilabb, mint a munkásoké, de életstílusuk jellemzőiben is: ők az anyagi és kulturális javak legnagyobb fogyasztói, létük biztosítja az ország gazdasági növekedését, a recesszió elkerülését. Politikai értelemben a középosztály stabilizáló, szerepe nyilvánvalónak. Viszonylagos autonómiájuk, magas társadalmi presztízsük, tisztességes jólétük fenntartásában illetve megerősödésében érdekeltek, így mérséklő szerepet játszanak az esetleges társadalmi konfliktusokban.

A korábbiakban láttuk, hogy a társadalmi változások erőteljesen hatnak a középosztály relatív pozíciójára, egy-egy jelentősebb társadalmi-gazdasági változást követően a középosztály helyzete válik leginkább bizonytalanabbá. A felső osztály érdekérvényesítő képessége a legerősebb, ők azok, akik a legtöbb fajta, és legnagyobb szimbolikus tőkével rendelkeznek, ezeket megfelelő módon tudják konvertálni, így meg tudják őrizni „elit” pozíciójukat a változásokat követően is. Az alsó, leszakadó rétegek helyzete pedig békés átmenet során, amikor nem történnek forradalmi változások, nagy valószínűséggel változatlanul kedvezőtlenek maradnak. E rétegek helyzetére a piaci viszonyok alakulása csak áttételesen hat, alapvetően a kormányzat szociálpolitikája és a szociális juttatásokra fordítható összegek nagysága (tehát általában a gazdaság fejlettsége) befolyásolja társadalmi helyzetüket. A középosztályhoz tartozók abszolút, és relatív pozícióját azonban jelentősen befolyásolhatják a változások. A középosztályhoz tartozó egyének a társadalmi-gazdasági változások hatására lecsúszhatnak, vagy felemelkedhetnek, s összességében a középosztály, mint tipikus társadalmi csoport relatív helyzete is könnyen megingatható (Kolosi – Róbert – Sági – Fábián 1994, Kovács – Róbert – Sági – Utasi 1995)

A középosztályon belül három nagyobb tipikus társadalmi csoportot különböztethetünk meg: 1) kis-, és közepes vállalkozók, 2) „piacképes” fehérgalléros alkalmazottak, jellemző módon a versenyszférában, 3) kevésbé piacképes, jellemzően a nem-versenyszférában dolgozó „fehérgalléros” alkalmazottak. E középosztály-rétegek helyzetének eddigi alakulását, és az

Európai Unió csatlakozást követően várható alakulását eltérő módon befolyásolják társadalmi-gazdasági döntések, valamint a külső környezeti hatások.

A rendszerváltást megelőző időszakban a kelet-európai társadalmak egyenlőtlenségi viszonyai összességében hasonló alakzatot vettek fel, mint az európai „jóléti társadalmak”. Mindkét formáció esetében jelentős tömegek helyezkedtek el a hierarchia középső rétegében, miközben a társadalmakat kis létszámú elit, és kis létszámú alsó osztály jellemezte. A különbség az egyes rétegek abszolút helyzetében volt mérhető. A szocialista országok esetében jelentős volt a lemaradás. A rendszerváltást közvetlenül követő időszakban a középrétegek körében jelentős lecsúszás volt megfigyelhető, miközben egy igen kis csoport pozíciója erőteljes mértékben javult. Ezzel a társadalmat jellemző egyenlőtlenségi viszonyok egy „lopótökformátumot” vettek fel. A kilencvenes évek végére, a gazdasági fellendülés hatása előbb a felső rétegeket érte el, majd a hatás elérte a felső középosztályt, és kezdte elérni a középosztály nagyobb rétegeit is. Ezzel egy olyan „felzárkózó visszarendeződési” folyamat kezdődött meg, amelynek eredményeképpen a magyar társadalom egyenlőtlenségi viszonyainak jellemzői elkezdtek hasonlítani az Európai Unió országokéhoz, immár magasabb szinten. A középréteg elkezdett felzárkózni a rendszerváltás abszolút nyerteseihez, hasonlatunkat alkalmazva, a „lopótök hasa” elkezdett feljebb csúszni. Várhatóan az Európai Unió csatlakozást követően is folytatódni fog ez az általános jelenség, ugyanakkor a középosztály három fő csoportjára a csatlakozási folyamat, és az ezzel kapcsolatos kormányzati döntések eltérő hatást gyakorolhatnak (Kolosi – Sági 1996).

A rendszerváltást megelőző időszakhoz képest a vállalkozások kialakulása, a kis-és közepes vállalkozók tömeges mértékű megjelenése alapvető változást hozott a középosztály belső struktúrájában, mivel egy új középosztály-réteg jelent meg. Ebből a szempontból a középosztály belső szerkezete hasonlóvá vált az Európai Unió országokéhoz – az „kulturális” középosztály mellett megjelent a „tulajdonosi” középosztály. A kis-, és közepes vállalkozók többsége lényegesen kedvezőbb pozícióba került, mint ami a rendszerváltást megelőzően jellemezte őket. Ugyanakkor a helyzetük nagy mértékben függ mind az aktuális piaci viszonyoktól, mind pedig a kormányzat gazdaságpolitikájától. Következésképpen a kis-, és közepes vállalkozók alkotják a középosztály leginkább sérülékeny, instabil rétegét. A gazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulása esetén, a fizetőképes kereslet csökkenésével párhuzamosan nagyon gyorsan és látványosan romolhat a kis-, és közepes vállalkozók helyzete, hirtelen lecsúszhatnak az alsó, leszakadó rétegbe. Ugyanakkor javuló gazdasági körülmények, a fizető-

képes kereslet növekedése, kedvező gazdaságpolitikai feltételek esetén helyzetük jelentősen javulhat, a középosztály stabil csoportját alkotják.

A vállalászási szférában dolgozó fehérgalléros alkalmazottak a középosztály felső, leginkább stabil helyzetű rétegét képezik, és ez várhatóan az Európai Unió csatlakozást követően sem fog módosulni. Az Európai Unió munkaerőpiac megnyílásával jövedelmi helyzetük várhatóan tovább javul, az alkalmazottak közül ők formálják azt a réteget, amely abszolút helyzetét tekintve is leghamarabb eléri a megfelelő Unió standardot. Ugyanakkor az európai standard elérését követően a társadalmi-jövedelmi viszonyaik javulására az elmúlt tíz évben jellemző dinamizmus mérséklődni fog. Nem kizárt, hogy ez a lassulás a folyamatos, és látványos felfelé íveléshez, a magyar átlaghoz való összehasonlításban a relatív pozíció folyamatos javításához szokott csoport tagjaiban enyhe elégedetlenséget fog szülni annak ellenére, hogy abszolút értelemben vett helyzetük ki fogja állni a „kelet-nyugat” összehasonlítás próbáját.

A nem versenyszférában dolgozó fehérgalléros alkalmazottak köztes helyzetet foglalnak el a középosztály másik két csoportja között. Munkaerő-piaci helyzetüket, és jövedelmi viszonyaikat tekintve lényegesen biztonságosabb helyzetű, stabilabb csoportját képezik a középosztálynak, mint a kis-, és középvállalkozók. Mivel alapvetően nem a piaci viszonyoktól, hanem a kormányzati döntésektől – és globálisan az ország gazdasági helyzetétől – függ a helyzetük, nem kell tartaniuk az alsó osztályba való lecsúszástól. Ugyanakkor nem számíthatnak arra sem, hogy hirtelen, kiugró mértékben javuljon a helyzetük. Az Európai Unió nyitása hosszú távon javítani fogja a helyzetüket. A versenyszférában dolgozó fehérgallérosok jövedelmi helyzetének erősödése bizonyos nyomást gyakorol a döntéshozókra, hogy a közalkalmazotti fizetések emelésével megakadályozza az elvándorlást a közszférából, elkerülje, de legalább csökkentse a közalkalmazottak kontraszelekcióját. A magasan kvalifikált, de nem üzleti jellegű, tehát kevésbé piacképes szaktudással rendelkező állami alkalmazottak egy részének lehetősége fog nyílni arra, hogy az Unió adminisztrációban helyezkedjen el – ami nyilvánvalóan jelentős jövedelem-, és státusznövekedéssel jár. Az újonnan formálódó unió adminisztráció társadalmi méreteket tekintve nem túl nagy, de a réteg létszámát alapul véve már jelentős méretű csoportja a középosztály felső részében egy új, stabil alcsoportot fog képezni. Kérdéses azonban, hogy ez a folyamat mennyi időt fog igénybe venni. A folyamat dinamikája elsősorban a kormányzati döntések függvénye. A nem piaci szférában alkalmazott fehérgallérosok középosztályosodásának lassú tempója esetén az elégedetlen közalkalmazottak tömege erőteljesen befolyásolhatja negatív irányba a közhangulatot, jelentősebb munkavállalói érdekvérvényesítési megmozdulásokra lehet számítani.

Hivatkozások

- Aghion, P., Caroli, E. és Garcia-Penalosa, C. (1999): Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories. *Journal of Economic Literature*, 1615-1660.
- Andorka Rudolf–Simkus, Albert (1983): Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*, 1983/6.
- Baldwin, R., Francois, J.F. és Portes, R. (1997): The costs and benefits of eastern enlargement: the impact on the EU and Central Europe. *Economic Policy* 24, 127-176.
- Bean, C., Bentolila, S., Bertola, G., Dolado, J. (1998): Social Europe. One for All? Monitoring European Integration. CEPR, 1998.
- Blau, P. M.–Duncan, O. D. (1967): *The American Occupational Structure*. Wiley, New York.
- Boda, D. – Neumann, L. (2000): Az EU- csatlakozás munkaügyi vonatkozásai a szociális partnerek szemszögéből. *Európai Tükör*, V. évf., 2. sz.
- Borbély, Sz. (1997): Atipikus munkák háttérháza: a rugalmas munkaerőpiac az EU-ban. In: Laky T. et al. (szerk.): *Az atipikus foglalkoztatási formák*. *Európai Tükör Műhelytanulmányok*. ISM, 25.
- Böröcz József. – Róna-Tas Ákos (1995): Formation of New Economic Elites. Hungary, Poland and Russia. *Theory and Society* (24) 5:751-781
- Böröcz, József (1993): Simulating a Great Transformation. Property Change under Prolonged Informality in Hungary. *Archives européennes de sociologie*, 34:81-106
- Burda, M. (1998): The Consequences of EU Enlargement for Central and East European Labour Markets. CEPR Discussion Paper No. 1881.
- Cserna Edit, Medgyesi Márton, Sági Matild, Szívós Péter (1999): Az időskorú népesség demográfiai, jövedelmi és fogyasztási jellemzői. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest
- Dezséri, K., Meisel, S. és Rácz, M. (2000): Hungary. Megjelent: Tang, H. (szerk.): *Winners and Losers of EU Integration. Policy Issues for Central and Eastern Europe*. World Bank.
- Elek, S. és Nemes, G. (2001): Az agrárpolitika és a vidékfejlesztés néhány összefüggése I. rész. *Európa Fórum* 3-15.
- Európai Bizottság (2002): *Regular Report on Hungary's Progress Towards Accession*.
- European Commission (2001): *Employment in Europe 2001. Recent Trends and Prospects*. DG Employment and Social Affairs.
- Fazekas, K. (2000): A külföldi működőtőke-beáramlás hatása a munkaerő-piac regionális különbségeire Magyarországon. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetetek* 2000/5. MTA KTK.
- Fazekas, K. (szerk.) (2000): *Munkaerő-piaci Tükör 2000*. MTA, Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest
- Fazekas, K. (szerk.) (2001): *Munkaerő-piaci Tükör 2001*. MTA, Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest

- Fazekas, K. (szerk.) (2002): Munkaerőpiaci Tükör 2002. MTA, Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Fertő, I. (2000): Az Európai Unió bővülésének hatása a magyar mezőgazdaságra. *Külgazdaság* 44, 67-76.
- Fertő, I. és Hubbard, L.J (2001): Versenyképesség és komparatív előnyök a magyar mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle* 48. évf. 31-43.
- Flemming, J., Micklewright, J. (1999): *Income Distribution, Economic Systems and Transition*. Innocenti Occasional Papers. Economic and Social Policy Series No. 70. UNICEF, Florence.
- Förster, M. F. (2000): Trends and Driving Factors in Income Distribution and Poverty in the OECD Area. *Labour Market and Social Policy Occasional Papers* No. 42. OECD.
- Förster, M., Tarcali, G. és Till, M. (2002): Income and non-income poverty in Europe: What is the minimum acceptable standard in an enlarged European Union? Paper presented at IARIW conference in Stockholm, Sweden.
- Frey, M. (2001): Állapot-felmérés a munkaidő-rendszerek és a foglalkoztatási formák flexibilizálására hazai helyzetéről. In: Frey, M. (szerk.): *EU-konform foglalkoztatáspolitikai*. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság*. Budapest, KJK
- Gábor R. István. (1984). The second economy in socialism: General lessons of the Hungarian experience. In: Feige, L. (ed.) *The Unobserved Economy*. Oxford. Oxford University Press.
- Gábor R. István (1992): A második gazdaság ma – az átalakulás kérdőjelei. *Közgazdasági Szemle* 9. 946-954. old.
- Gábor, A. és Szivós, P. (2002): A jövedelmi szegénység alakulása és a gyermekes családok helyzete. Megjelent: Kolosi, T., Tóth I. Gy. és Vukovich, Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2002*, Társadalmi Riport 2002, Társadalmi Riport Budapest.
- Galasi Péter – Sziráczy György (szerk) 1985: *Labor Market and Second Economy in Hungary*. Frankfurt. Campus Verlag.
- Galasi, P. (2000): Női-férfi kereseti különbségek Magyarországon 1986-1996. Országos Munkügyi Kutató és Módszertani Központ. *Nők és férfiak esélyegyenlőtlensége* sorozat, Budapest.
- Goldthorpe, J. H. (1996): Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differentials in education attainment. *British Journal of Sociology*, vol. 47/3.
- Gottschalk, P., Smeeding, T. M. (1997): Cross-National Comparisons of earnings and Income Inequality. *Journal of Economic Literature* Vol. 35.
- Hankiss Elemér 1989a: *Kelet-Európai alternatívák*. Budapest, KJK
- Hankiss Elemér 1989b: A nagy koalíció, avagy a hatalom konvertálása. *Valóság*, 2. 15-31. old.
- Héthy, L. (2001): A rugalmas foglalkoztatás és a munkavállalók védelme. A munkavégzés új jogi keretei és következményeik a munkavállalókra. In: Frey, M. (szerk.) (2001): *EU-konform foglalkoztatáspolitikai*. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest

- Illés, I. (2002): A területfejlesztés pénzügyi eszközei az Európai Unióban és Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 677-698.
- Jakab, M. Z., Kovács, M. A. és Oszlay, A. (2000): A külkereskedelmi integráció- becslések három kelet-közép-európai ország egyensúlyi külkereskedelmére. *Közgazdasági Szemle* 47, 719-740.
- Jimmeo, J. (2001): *Employment Policies in Spain (1975-2000): Lessons for Central-European Countries Acceding to the EU*. Megjelent: Funck, B. és Pizzati, L. (szerk.) *Labor, Employment and Social Protection in the EU Enlargement Process. Changing Perspectives and Policy Options*. World Bank.
- Kállai, E. (2000): Kormányzati politikai törekvések. Megjelent: Kállai, E. és Törzsök, E. (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés. EÖKIP.
- Kaminsky, B. és Riboud, M. (1999): *Foreign Investment and Restructuring: The Evidence from Hungary*. World Bank.
- Kattuman, P., Redmond, G. (1997): *Income Inequality in Hungary, 1987-1993*. DAE Working Paper no. 9726. Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Kemény, I. (1996): A romák és az iskola. *Educatio*, 71-83.
- Kemény, I. (1999): *Tennivalók a cigányok/romák ügyében*. Megjelent: *A cigányok Magyarországon*, Budapest MTA.
- Kertesi Gábor – Köllő János (2001): *A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése Magyarországon, 1986 – 1999*. *Közgazdasági Szemle*
- Kertesi, G. (1995): *Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után*. *Tények és terápiák*. Esély, 4.szám.
- Kertesi, G. (2001): *Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő, hátrányos családi háttérű gyermekek megsegítésére az alapfokú oktatásban*. Megjelent: Semjén, A. (szerk.): *Oktatás és munkaerő-piaci érvényesülés*. MTA KTK, Budapest.
- Kertesi, G. és Köllő, J. (2001): *A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése Magyarországon, 1986-1999*. *Közgazdasági Szemle*
- Kézdi, G. (2002): *Two Phases of Labor Market Transition in Hungary: Inter-Sectoral Reallocation and Skill-Biased Technological Change*. *Budapest Working Papers on The Labour Market*, MTA KTK.
- Kézdi, G. és Köllő, J. (2000): *Életkor szerinti kereseti különbségek a rendszerváltás előtt és után*. Megjelent: Király, J., Simonovits, A. és Száz, J. (szerk, 2000): *Racionalitás és méltányosság*. KJK Budapest.
- Kolosi Tamás – Bedekovics István – Szivós Péter 1998: *Munkaerőpiac és munkanélküliség, jövedelem és szegénység*. In: Sik Endre és Tóth István György (szerk.): *Zárótanulmány. Jelentés a Magyar Háztartás Panel 6. hullámának eredményeiről*. TÁRKI, Budapest 1998.
- Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos 1992: *Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon*. *Szociológiai Szemle*, 2:3–26
- Kolosi Tamás – Sági Matild 1996: *Rendszerváltás és társadalomszerkezet*. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, TÁRKI, 149-197. old.

- Kolosi Tamás – Sági Matild 1997a: Rendszerváltás – elitváltás. Századvég, 5. 3-21. old.
- Kolosi Tamás – Sági Matild 1997b: Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése. In: Hankiss elemér – Matkó István (szerk.): A tulajdon kötelez. Budapest, Figyelő
- Kolosi Tamás – Tóth István György 2000: A század – és rendszerváltás társadalma. MTA, Budapest
- Kolosi Tamás 1984: Státusz és réteg. Budapest, Társadalomtudományi Intézet
- Kolosi Tamás 1987: Tagolt társadalom. Budapest, Gondolat
- Kolosi Tamás 2000: A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest, Osiris.
- Kolosi Tamás, Róbert Péter, Sági Matild, Fábián Zoltán 1994: A rendszerváltás társadalmi hatásai és a középrétegek : In: Magyarország átalakulóban. k.n. 1994. 32 p
- Koltay, J. (2000): A bérmeghatározás intézményei. Megjelent: Fazekas K. (szerk.)
- Kopasz, M. (2002): Hungary: National Report 2001. Households, Work, and Flexibility Project, Manuscript
- Kornai János 1980: Economics of Shortage. Amsterdam. North-Holland.
- Kornai János 1990: Socialist Transformation and Privatization: Shifting from a Socialist System. East European Politics and Societies, Vol. 4. No. 2. 255-304.
- Kornai János 1991: The Socialist System: The Political Economy of Communism. Princeton, Princeton University Press.
- Kovács Imre, Róbert Péter, Sági Matild, Utsai Ágnes 1995: A középosztály nyomában. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest
- Kovács Tibor (2000): Magyarország régiói. Statisztikai Szemle
- Köllő János (2000): Bérek a politikai rendszerváltástól az ezredfordulóig. In: Fazekas Károly (szerk.): Munkaerő-piaci tükrök 2000. MTA Közgazdasági Kutatóközpont, Budapest, 35-148. old.
- Köllő, J. (2000): A bérmeghatározási gyakorlat- néhány közvetett megfigyelés. Megjelent: Fazekas, K. (szerk.).
- Köllő, J. (2000a): Iskolázottság és életkor szerinti különbségek: az emberi tőke átértékelődése. Megjelent: Fazekas, K. (szerk.).
- Kuczi Tibor (1996): A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. Századvég, 2.
- Laki Mihály (1994): A „háztájizás” tegnap és ma. Szociológiai Szemle 1. 39-62. old.
- Laky Teréz: Munkaerőpiac Magyarországon 2001-ben. In: Fazekas Károly (szerk.): Munkaerő-piaci tükrök 2002. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 15-38. old.
- Laky, T. (1998): Main Trends in Labour Demand and Supply. Yearly Labour Market Report, Labour Research Institute
- Laky, T. (1999): A magyarországi munkaerőpiac jellemzők 1999-ben. In: Fazekas, K. (szerk.) (2000): Munkaerő-piaci Tükrök 2000. MTA, Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest
- Laky, T. (2000): A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Munkaerő-piaci helyzetjelentés. OMKMK, Budapest

- Laky, T. (2001): Munkaerőpiac Magyarországon 2000-ben. In: Fazekas, K. (szerk.) (2001): Munkaerő-piaci Tükör 2001. MTA, Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Laky, T. (2001a): Az atipikus foglalkozások. Struktúra, Munkaügyi Kiadó
- Laky, T. (2002): Munkaerőpiac Magyarországon 2001-ben. In: Fazekas, K. (szerk.) (2002): Munkaerőpiaci Tükör 2002. MTA, Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Lannert Judit (1998): Pályaorientációk. Educatio, 1998.ősz.
- Lannert, J. (1998): Közoktatás a kilencvenes években. Megjelent: Kolosi, T., Tóth I. Gy. és Vukovich, Gy. (szerk): Társadalmi Riport 1998, Társki Budapest.
- Losoncz, M. (2001): Az EU- csatlakozás várható hatása a külföldi működőtőke importra Magyarországon. Európai Tükör 6 évf. 1.szám, 66-83.
- Manchin Róbert – Szelényi Iván 1987: Social Policy under State Socialism: Market Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies. In: Esping-Andersen, Gösta – Rein, Martin – Rainwater, Lee (szerk.): Stagnation and Renewal in Social policy. White Plains, N.Y.M.E. Sharpe.
- Mare, R. D. (1980): Social background and school continuation decisions. Journal of American Statistical Association, 75/370.
- Medgyesi Márton 2002: Az időskorúak jövedelmi helyzetének változása az 1990-es években. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 2002. TÁRSKI, Budapest
- Milanovic, Branko (1999): Explaining the Growth in Inequality during the Transition. Economics of Transition 7.
- Müller, W.–Karle, W. (1993): Social selection in educational system in Europe. European Sociological Review, 1993/9 (1).
- Müller, W.–Lüttinger, P.–König, W.–Karle, W. (1989): Class and education in industrial nations. International Journal of Sociology, 1989/19.
- Müller, W.–Shavit, Y. (1997): The institutional Imbeddedness of the stratification process: a comparative study of qualifications and occupations in thirteen countries. In: Shavit, Y.–Müller, W.: From school to work. A comparative study of educational qualifications and occupational destinations. Megjelenés alatt (University Press, Oxford).
- OECD (2000): Economic Surveys 2000 Hungary
- Ottaviano, G. I. P. és Puga, D. (1998): Agglomeration in the global economy: A survey of the 'new economic geography'. World Economy 21 (6): 707-731.
- Róbert Péter 1986: Származás és mobilitás. Budapest, Társadalomtudományi Intézet
- Róbert Péter 1991: Educational transition in Hungary from the post-war period to the end of the 1980's. European Sociological Review, 1991/7.
- Róna-Tas Ákos 1994. The First Shall Be The Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. American Journal of Sociology 100: 40-69. old.

- Róna-Tas Ákos 1997: *The Great Surprise of the small transformation: The demise of communism and the rise of the private sector in Hungary*. Ann Arbor, University of Michigan Press
- Róna-Tas Ákos. – Böröcz József 1997: Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. *Szociológiai Szemle*, 2:49-75
- Sági Matild 1994. *Managerek. Az új gazdasági elit rekrutációja*. In: Andorka, R. – T. Kolosi – Gy. Vukovich (szerk): *Társadalmi Riport 1994*. TÁRKI, Budapest 334-350 old.
- Sági Matild 1996: *The upper crust of the postsocialist societies*. TÁRKI, Budapest
- Sági Matild 2001: *Az iskolaválasztás oksági modellje a racionális cselekvésemélet alapján*.
- Sági Matild 2002: *Kisvállalkozások túlélési esélyei az 1990-es években*. in: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk) *Társadalmi riport 2002*. Budapest, TÁRKI, 271-288. old.
- Scharle, Á. (2000): *Önfoglalkoztatás, munkanélküliség és családi kisvállalkozások Magyarországon*. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf., 2000. március
- Seres, A. (2002): *Részmunkaidő alkalmazásának tapasztalatai*. *Munkaügyi Szemle*. XLVI. évf., 2000. február
- Shavit, Y.–Blossfeld, H. P. (1993): *Persistent inequality: changing educational attainment in thirteen countries*. Westview Press, Boulder–San Francisco–Oxford.
- Shavit, Y.–Müller, W. (1998): *From school to work. A comparative study of educational qualifications and occupational destinations*. University Press, Oxford.
- Sik Endre (1994): *From the multicolored to the black and white economy: The Hungarian second economy and the transformation*. *International Journal of Urban and Regional Research*, no.18. 46-70.
- Spéder, Zs. (1998): *Poverty dynamics in Hungary during the transformation*. *Economics of Transition*, 6, 1-21.
- Stark, D. 1996. *Recombinant Property in East European Capitalism*. *American journal of Sociology*, (101) 4: 993-1027
- Szalai, E. 1990. *Gazdaság és hatalom*. Aula Könyvkiadó, Budapest.
- Szalai, E. 1996. *Az elitek átváltozása*. Budapest, Cserépfalvi, 1996
- Szalai, E. 1997. *Rendszerváltás és a hatalom konvertálása*. *Szociológiai Szemle*, 2:77-99
- Szalai, J. (2002): *A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, kézirat.
- Szelényi I. – G. Eyal – E. Towsley 1996. *Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és társadalmi szerkezet változásai*. *Politikatudományi szemle*, 2.
- Szelényi Iván 1988: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, The University of Wisconsin Press.
- Szelényi Iván 1990: *Alternative Futures for Eastern Europe – the case of Hungary*. *East European Politics and societies*, No. 2. 231-254. old.
- Szelényi Sz.–Aschhaffenburg, K. (1993): *Inequalities in educational opportunity in Hungary*. In: Shavit, Y.–Müller, W.: *From school to work. A comparative study of educational qualifications and occupational destinations*. University Press, Oxford, 1998.

- Szivós, P. és Medgyesi, M. (2000): Keresetek és jövedelmek. Megjelent: Fazekas (szerk., 2000).
- Timár, J. (1995): Particular Features of Employment and Unemployment in the Present Stage of Transformation of the Post-Socialist Countries. In: Europe-Asia Studies, Vol. 47, No. 4.
- Tímár, J. és Polónyi, I. (2002): Tudásgyár vagy papírgyár. Élet és Irodalom 46.éfv, 3.szám.
- Tóth, I. Gy. (2002): Jövedelemeloszlás a kilencvenes években. Megjelent: Kolosi, T., Tóth I. Gy. és Vukovich, Gy. (szerk): Társadalmi Riport 2002, Társki Budapest.
- Treiman, D.– Lip, K. B. (1989): Educational and occupational attainment in 21 countries. In: Kohn, M. L. (ed.): Cross-national research in sociology. Newbury Park, Sage.
- Varjú, G. (2000). A cigányság társadalmi integrációs lehetőségeiről szóló kormányzati intézkedések. Megjelent: A romakérdés az integráció csapdájában. A romák integrációs lehetőségei Magyarországon. EÖKIP, Budapest.